

Osmanlı Devleti'nin Ermeni Sevk ve İskânı Sırasında Uğraştığı Bazı Meseleler

Vedat Tüfekçi

Dr, Türkiye Cumhuriyeti Karlsruhe Eğitim Ataşeliği, Baden Württemberg, Almanya

vedattufekci@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2003-537X>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi	08.03.2021
Kabul Tarihi	24.06.2021
Yayın Tarihi	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.9

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 2, Haziran, 2021, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergi.erasmus.edu.tr/tarih>

Some Issues of the Ottoman State During Armenian Deportation

Vedat Tüfekçi

Dr, Republic of Turkey Karlsruhe Education Attache, Baden Württemberg, Deutschland

vedattufekci@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2003-537X>

ARTICLE INFORMATION

Article Types	Research Article
Received Date	08.03.2021
Accepted Date	24.06.2021
Date Published	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.9

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 2, June 2021, Erzurum/TURKEY

<https://dergi.erasmus.edu.tr/tarih>

Osmanlı Devleti'nin Ermeni Sevk ve İskânı Sırasında Uğraştığı Bazı Meseleler

Vedat Tüfekçi

Öz

Ermeni sorunu, Osmanlı Devleti'nde görülen diğer milliyetçilik hareketlerinden farklı olarak ilk defa ortaya çıktığı Berlin Antlaşması'ndan sonra kanlı çarpışmalara ve büyük bir göçe sebep oldu. İttihat ve Terakki yönetimi 1908'de Meşrutiyet'in ilanıyla kısmen, 1913'de Babiâli Baskını ile tamamen yönetimi ele geçirdi. İttihat ve Terakki yönetiminin uygulamaları, Ermeni sorununu İngiltere, Rusya ve I. Dünya Savaşı sonrası Amerika'nın müdahalesiyle uluslararası bir sorun haline getirdi. Fransızlar ise Güneydoğu Anadolu ve Çukurova bölgesini işgali sonrası Ermeniler ile birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele etti. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın Ermenilere destek vermesi Osmanlı Ermenilerine büyük zarar verdi ve Anadolu Ermenileri yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan ayrılmak zorunda kaldı. Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını istemeyen İngiltere, Rusya ve Fransa gibi büyük devletler, önce İtalya ve sonra Almanya'nın siyasi birliğini tamamlayıp sömürgecilik yarışına girmesi sonucu doğu politikasını değiştirdi. Bu tarihten sonra büyük devletler Osmanlı'yı paylaşmak için kendi aralarında değişik antlaşmalar yaptı. Bu çalışmanın amacı özetle Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasında 1915 sürecinde yaşananlara, arşiv belgeleri temel alınarak konuya ilgi duyanlara ve araştırma yapmak isteyenlere kaynak sunabilmektir.

Anahtar kelimeler: Ermeniler, sevk ve iskân, Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Rusya.

Some Issues of the Ottoman State During Armenian Deportation

Abstract

The Armenian problem caused bloody collisions and great migration after the treaty of Berlin, where it appeared for the first time, unlike other nationalist movements in the Ottoman State. The Committee of Union and Progress administration took over the administration partly with the declaration of the Constitutional Monarchy in 1908 and completely with the Raid on the Sublime Porte in 1913. The practices of the Committee of Union and Progress administration made the Armenian problem an international problem with the intervention of Britain, Russia and America after the First World War. The French fought against the Ottoman Empire with the Armenians after the invasion of the South East Anatolia and Cilicia region. Especially the support of England and France to Armenians, caused great damage to the Ottoman Armenians and then Anatolian Armenians had to leave their lands that they had been living in for centuries. Great states such as Britain, Russia and France, who had not wanted the Ottoman State to disintegrate, changed their eastern policy after Germany and Italy completed their political union and entered the colonial race. The aim of this study is to provide resources for those who are interested in the subject and those who want to do research, based on the archive documents, what happened between the Ottoman Empire and the Armenians in the 1915 process.

Key words: Armenians, deportation, Ottoman State, Britain, France, Russia.

Giriş

Anadolu topraklarında uzun yıllar yaşayan en eski topluluklardan bir tanesi de coğrafyanın değişik yerlerinde yaşayan Ermenilerdir. Ermeniler yıllarca göçebe olarak yaşadıkdan sonra Anadolu coğrafyasına yerleşmiş ve zanaat işlerinde uzmanlaşmış olan bir topluluktur. Bu çalışmada da 1915 Ermeni Sevk ve İskân Kanunu döneminde yaşananlar tüm yönleri ile ele alınmıştır. Bu noktada çok fazla bilgi olmasına rağmen taraf tutan bir yaklaşım içeren bilgiler olduğu için konunun ne olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Bu çalışma ile bu konuda ciddi bir eksikliği tamamlamak amaçlanmıştır. Arşiv belgeleri ve konu hakkında yazılmış diğer kaynaklar okunup incelenerek bu çalışma hazırlanmıştır.

Ermeniler, Anadolu'da yaşadıkları hiçbir dönemde bağımsız olmadılar. Başka milletlerin himayesi altında yüzyıllarca yaşayan Ermenilerin en iyi muameleyi Türklerden gördükleri ise ayrı bir gerçektir. Özellikle Osmanlı Devleti döneminde, devletin üst kademelerinde görevler aldılar. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'ya hâkim olduğu dönemlerden, 1878 Berlin Antlaşması'na kadar bölgede bir Ermeni sorunu yaşanmadı. Doğu Anadolu'da zaman zaman Kürt aşiretlerle sorun yaşasalar da devletten ciddi bir şikâyetleri olmadı. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılı Devlet teşvik ve tahrikleriyle yaşadıkları topraklarda karışıklıklar çıkarmaya başladılar. Bu sırada Ermeni meselesi 1878 Ayastefanos Antlaşması'nın 16. ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde ıslahat ifadesinin kullanılmasıyla ortaya çıktı. Ermeniler, dış güçlerin desteğine de güvenerek I. Dünya Savaşı sırasında isyana kalkıştılar ve sivil halkı öldürmeye başladılar. Savaş sırasında bölgede güvenliği sağlamakta zorlanan Osmanlı Devleti son çare olarak 30 Mayıs 1915'de Sevk ve İsyân Kanunu ile Ermenileri sevk etmek zorunda kaldı. Bu çalışma 5 ana başlık altında Ermeni sevk ve iskân öncesini, yaşanan gelişmeleri ve etkilerini inceleyen bir çalışmadır. Ermenilerin sürece etki eden öncesindeki yaptıkları davranışları da süreci tetikleyen bir unsur olarak ele alınmıştır.¹

1. Ermenilerin İlk Direniş Komitelerinin Kurulması ve Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletlerinin Osmanlı Ermenilerine bakışının ve tavrının Anadolu'da gerçekleşen Ermeni isyanlarında son derece önemli bir rol oynadığı yadsınamaz bir gerçektir. 19. yüzyılın sonunda Rusya'nın Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmeye başlamasıyla Ermeniler, isyana kalkışma

¹ Ekrem Memiş, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 1, 2005, s. 1-2.

konusunda ihtiyaçları olan maddî ve manevî güce ulaştıkları hissiyatına kapılmıştı. Bu hissiyatla Ermeniler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda İstanbul'u işgale gelen Rus ordusu komutanı Grandük Nikola'yı karşılamak için bir temsilci gönderdi. Heyetin başında Ermeni Patriği Nerses Varjabetyan vardı. Bu ziyaret neticesiz kalmadı. Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında Ermenilerin oturdukları bölgede ıslahat yapılması ve Ermenilerin Kürtlerden ve Çerkezlerden korunması isteniyordu. Ermenilerin oturduğu bölgelerden kasıt Van Gölü'nün kuzey ve güney kısımları ile Sason bölgesi, Erzurum, Muş, Bitlis, Diyarbakır, İskenderun, Zeyton ve Adana'ydı. Bu antlaşmalarla Osmanlı Devleti yabancı devletlerin müdahale alanına girdi. Bu durum Ermenileri daha da kıskırttı ve Ermeniler ıslahat yapılması için sürekli saldırı haline geçti. İstanbul Hükümeti 1890 yılına kadar herhangi bir ıslahat yapmadı. Rusya'nın bu dönemde İstanbul'da nüfuzu zayıfladı ve İngiltere de ıslahat konusunda sessiz kaldı. Türkler ise hem 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ağır darbesi ve hem de bu savaş sonrasında imzalanan mezkûr antlaşmalar yüzünden maddî ve manevî yönlerden Ermenilerden daha perişan bir durumdaydı. Ermenilerin bu dönemde tek sıkıntısı Doğu Anadolu'da ilkel bir derebeylik sistemi içinde yaşayan Kürtlerdi. Zaten bu dönemde Ermeni kilisesi ve mektepleri her türlü baskının dışındaydı. Sarayın bile pek çok memurluğunda Ermeniler vardı. Bu hava ve gidişat içerisinde Ermeniler çeşitli direniş komiteleri kurmaya başladı. Bu hususta hükümet başlangıçta herhangi bir tedbir almadı. Diğer taraftan bu dönemde Ermeniler Türkiye'nin hiçbir yerinde çoğunlukta değildi.²

Ermenilerin örgütlenmeye başlaması Erzurum'da Silahlar Cemiyeti'nin kurulması ile oldu. Fakat bu cemiyet kısa sürdü. 1886'da ise İsviçre'de sosyalist eğilimli ve nispeten daha ılımlı Hınçak komitesi kuruldu. Bu komite Paris'te pek çok kez Sultan Abdülhamit'e karşı Genç Türklerle irtibata geçti. Bunların dışında Taşnaksutyan³, Ramgavar ve Veragaz Hınçak isimlerinde siyasi mahiyette değişik komiteler kuruldu. Bunlardan özellikle Taşnak Cemiyeti aşırı bir şekilde terör, isyan, mücadele ve istiklal taraftarıydı. Aynı zamanda yardım cemiyetleri adı altında başka cemiyetler de kuruldu. Bu cemiyetlerin en önemli özelliği yabancı devletlerden kıskırtıcı destek görmeleri idi. Ermeniler kurdukları bu cemiyetlerle

² Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Cilt 1 (1860-1908)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1995, s. 369-370.

³ Taşnaksagan olarak da adlandırılan Ermeni komitesinin merkez şubesi Boston şehrinde olup; New York, Paris, Londra ve Cenevre şehirleriyle Bulgaristan ve Kıbrıs'ta birer şubelerinin mevcut olduğu bilinmektedir. Bkz. *BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Zabtiye Nezâreti Belgeleri (ZB)*, 47/11.

Avrupalılar tarafından Yunan istiklal savaşında uyanan Yunan hayranlığı gibi bir hayranlığı, kendileri için de uyandırma amacını güdüyordu. Bu cemiyetlerden Hınçak Cemiyeti İstanbul'da daha güçlüydü. Hedefleri Avrupa devletlerinin dikkatini Ermeni meselesine çekmekti. En azından hükümeti Berlin Antlaşması'nın taahhütlerini yerine getirtmeye mecbur bırakmaktı. Takip eden zamanda dikkatleri çekmek için değişik eylemler yapıldı. 1890'da silah araması yapılması sebebiyle Sanamayan Ermeni Mektebine siyah bayrak asıldı. Ardından Erzurum'da isyan çıktı. En büyük gösteri ise İstanbul'da gerçekleşti. Kumkapı Ermeni Kilisesi'nde yapılan kapalı mitingde Harutün Cangülyan adında bir Ermeni, Osmanlı padişahının tuğrasını ayağı altına aldı. Daha sonra başlarında Ermeni patriği olmak üzere bir Ermeni grubu tarafından Bâb-ı Âli'ye yürüyüş yapıldı. Bu mitingde İngiliz ve Rus konsoloslukları destek verdi. 1894'de Patrik Matyos İzmirliyan fiilen Ermeni komitesinin başkanı seçildi. Bu arada diğer komitelere nazaran daha aktif Troşak adında ve yine diğer komitelere nazaran terör faaliyetleriyle ön plana çıkan Taşnaksutyanyan adında Ermeni komiteleri kuruldu. Fakat iki komite arasında mücadele başladı. Ermeni komitelerinin bu iç mücadelesi diğer komitelere de sirayet etti ve Hınçaklar dört tanınmış Ermeni şahsiyeti öldürdü. Kendi aralarındaki mücadeleye rağmen Ermeniler, İstanbul'da icra edecekleri büyük bir olayın Anadolu'nun herhangi bir bölgesinde yapacakları olaylardan daha etkili olacağını farkındaydılar. Böyle bir büyük olay Avrupa devletlerinin dikkatini çekecekti. Buna bağlı olarak gerçekleştirilen olaylar arasında en fazla ses getireni 1896 yılında yapılan Osmanlı Bankası baskını oldu. Üstelik bu saldırıdan Patrik İzmirliyan'ın haberi olduğu söylenmekteydi. İstanbul'a Rus pasaportu ile gelen birkaç Kafkas Ermeni'si ile İstanbul'dan bunlara katılan birkaç fedai 1896'da silah ve bombalarla Osmanlı Bankası'na saldırmıştı. Baskın kısa sürdü fakat baskını yapanlar Fransız ve Rus konsolosluklarının yardımı ile kaçmayı başardı. Artık Ermeni meselesi kanlı bir aşamaya gelmişti.⁴

Osmanlı Devleti ise Ermenilerin planlarının ve amaçlarının farkındaydı. Bu farkındalığın bir sonucu olarak Sultan Abdülhamit Ermeni olayları karşısında Doğu Anadolu'da kendisine bir müttefik buldu. Bu dönemde Ermenilere karşı Kürtler, Rusya'daki Kazak alaylarına benzer şekilde silahlandırıldı. Bunlara Hamidiye Alayı denildi. Hamidiye Alaylarına nizami birliklerin pek sözü geçmezdi. Bu birliklerin Ermenilerle yaşanan sorunların büyümesinde etkisi oldu. İlk büyük isyan

⁴ Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt 1, s. 370-373.

Sason'da 1894'de gerçekleşti. İsyan sonunda büyük bir kırım oldu. Hemen ardından Diyarbakır'da büyük bir olay yaşandı. Çok sayıda kişi hayatını kaybetti. Olaylar Amasya, Tokat, Sivas, Muş, Van ve Trabzon'a kadar yayıldı. En kanlı olaylar ise Çukurova tarafında eskiden beri karışıklıkların yaşandığı Zeytun'da gerçekleşti. Tüm bu Ermeni olaylarının 50 civarında olduğu bilinmektedir. Abdülhamit'in tahtan indirilmesinden sonra ise İttihatçıların ilk işi tüm bu olayları unutturmaya çalışmak oldu.⁵

2. Ermeni Sorununda Yabancı Devletlerin Etkileri

I. Dünya Savaşı öncesi İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı topraklarının paylaşılmasında kendi aralarında tam bir anlaşma sağlayamamaları nedeniyle Osmanlı Devleti'nin devamından yana tavır almışlardı. Buna rağmen Üçlü İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürebileceğine inanmıyorlar ve bu paylaşımın geç de gerçekleşeceğini biliyorlardı. Ancak bu paylaşım mümkün olduğu sürece dönemin şartları nedeniyle geciktirilmeliydi. Osmanlı topraklarının paylaşılması hususunda İngiltere, Rusya ve Fransa kendi aralarında anlaşmalar dahi bu paylaşımında sorun çıkarabilecek bir devlet daha bulunuyordu: Almanya. Bu şartlar altında Avrupa'da bir savaş başlamış, Osmanlı Devleti 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmiş ve ardından I. Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri'nin yanında savaşa katılmak zorunda kalmıştı. Bağımsızlıklarını kazanmada Rusya, İngiltere ve Fransa'ya güvenen Ermeniler, bekledikleri fırsatı bu savaş ile yakalayacaklarını düşündüler. Ermeniler, cephede ve cephe gerisinde İngiliz, Fransız ve Rus askerlerine destek sağladılar. Ermeni milisleri, seferberliğin hemen ardından yabancı devletlerin temsilcileri ve misyonerlerinin yardımıyla başka ülkelerdeki komitelerle iletişimi halinde oldular ve Anadolu'daki Ermenileri hızla silahlandırarak savaşa hazırladılar.⁶

I. Dünya Savaşı başlarına kadar Batılı devletlerin İstanbul'daki elçilikleri vasıtasıyla Ermeniler lehine istek ve zorlamaları aralıksız sürdü. 8 Şubat 1914'de Sadrazam Sait Halim Paşa ile yabancı devletler adına Rus maslahatgüzarı Constantin Goulkevitch arasında bir anlaşma imzalandı. Buna göre Erzurum, Trabzon ve Sivas illeri ile Van, Bitlis, Diyarbakır ve Elâzığ illerinden müteşekkil iki bölge oluşturulacaktı. Bu iki bölgeye adalet, eğitim, iç yönetim, polis ve jandarma işleri bakımından özerklik tanınacaktı. Buradaki genel müfettişlerin geniş

⁵ Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt 1, s. 373-376.

⁶ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 196.

yetkileri bulunacaktı. Böylece ilk aşamada iki bölgeyi bir Ermenistan'ın kurulması amaçlanıyordu. Bu şekilde Osmanlı topraklarının fiilen bölünmesi gerçekleşecekti. Padişah bunun üzerine bölgeye Norveçli ve Hollandalı iki müfettiş atadı. Ağustos 1914'de Dünya Savaşı'nın başlaması ülkenin parçalanma felaketini önledi. Ermeniler bakımından ise bu savaşın daha başka anlamları vardı. Ermeniler, Ermenistan devletini kurma hayallerinin sona ermesiyle ülkeye ve Türklere karşı daha da hırçın hale geldiler. Bu nefret savaş boyunca sürdü.⁷

Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin paylaşılması için Üçlü İtilaf Devletleri arasında yapılan görüşmeler 1915 Mart ve Nisan ayları içinde gerçekleşti. Bu görüşmeler sırasında Rusya, Batılı devletler karşısında Ermenilerin tabii koruyucusu gibi davranmakta ve Ermenilerin yaşadığı her yerde söz hakkı olduğunu düşünmekteydi. Bu düşünceyle Rusya Küçük Ermenistan diye anılmakta olan bölgeden hariç Kilikya ve Mersin gibi limanları dahi isteme cüretini gösterdi. Ancak bu ölçüdeki geniş taleplerden kısa sürede vazgeçti. İstanbul ve Boğazlarla ilgili görüşmeler sırasında Rusya'nın İngiltere Büyükelçisi Benckendorff, 7 Mart 1915'de Dışişleri Bakanı Sergey Dmitriyeviç Sazonov'a çektiği telgrafta Fransa'nın Boğazlarda Tuna Komisyonu'na⁸ benzer bir komisyon kurulması hususundaki önerileri üzerine düşüncelerini bildirirken Ermeni sorunu da gündeme geldi. Benckendorff'a göre Ermenistan'ın özerkliği üzerinde gerekli tavır almakta gecikilmemeliydi. Akdeniz havzasında bulunan Türk topraklarının geleceği hakkında Fransız ve İngiliz görüşleri arasında karışıklık vardı. İngiltere; değil Anadolu'da, yeterli ölçüde nüfuzu bulunduğu Süveyş suyolunda dahi rejimi değiştirmeyi düşünmüyordu. Ayrıca Fransa da Anadolu'daki menfaatlerinden vazgeçmiyordu.⁹

Kilikya ile 6 vilayette üç hükümetin kontrolünde özerk bir Ermenistan'ın kurulması, Rusya'nın da çıkarlarına uygun düşüyordu. Rusya, Ermenilerin kendilerine olan güvenini boşa çıkartmayarak Van'a kadar ilerledi ve Van katliamında Ermenilere destek verdi. Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıktığı

⁷ Kemal Taran, "Günümüzde Ülke Dışındaki Militan Şartlanmış Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddia ve İsteklerinin Gerçekçiliği ve Geçerliliği Var mıdır?", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri (08-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985, s. 187-188.

⁸ Tuna Nehri'nde ulaşımınla ilgili tüm meseleleri düzenlemek amacıyla 1856'da kurulan komisyondur. Bkz. Nazif Kuyucuklu, "Tuna Suyolu ve Tuna Komisyonu", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Temmuz 1994, s. 52.

⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı: Çanakkale Vuruşmaları ve Onların Tepki ve Sonuçları*, Cilt 2, Kısım 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 23.

takdirde topraklarının nasıl paylaşılması konusunda İtilaf Devletlerince gizli antlaşmalar yapıldı. Bu antlaşmalardan birisi olan Syes Picot Antlaşması'na göre Rusya, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis ile Muş ve Siirt çizgisine kadar Doğu Anadolu Bölgesi'ni alıyordu. Ayrıca İran sınırında Ammadiye'yi alacaktı. Adana vilayeti ile Güney Antep-Mardin ve kuzeyde Talas Kayseri-Harput çizgisine kadar bölge de Rusya'ya bırakılıyordu. İngiltere ise Bağdat, Basra ve Güney Mezopotamya ile Suriye'de Hayfa ve Akka limanlarını alıyordu.¹⁰

İngiltere'nin Ermeni meselesinin çözümü için alternatif planları da vardı. Türk yönetimi, tarafsız idarecilerin yönetimi ya da milletlerarası denetim altında bir Ermenistan devletinin kurulması ve kurulacak olan bu devletin Rusya'ya bağlanması, Küçük Ermenistan kısmının Fransa'ya ilhakı veya Doğu Anadolu'nun Rusya'ya katılması gibi planlar 1917'deki Rus İhtilali dolayısıyla gerçekleşmedi. Rusya'nın bölgeden çekilmesi ile onların yerini Ermeniler aldı. Ermeniler İngilizlerden yaşadıkları Anadolu yerleşkelerinde silah yardımı gördüler. Hemen arkasından Türklere akla gelmeyecek katliamlarda bulundular. Daha sonraki yıllarda da Ermenilere destek vermeye devam eden İngilizler Mondros Ateşkes Antlaşması ile Türklere alınacak yerleri Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Trabzon ve Rize ile sınırlandırdılar. Ermeniler bu durumdan memnun kalmadı ve İngiltere'ye memnuniyetsizliklerini bildirdi. Ermenilerin bunlar dışında Kafkasya ve Çukurova bölgesi için de talepleri bulunuyordu. Bu durum hem kendileri açısından huzursuzluğa yol açtı hem de devletin parçalanmasında önemli rol oynadı.¹¹

Dört büyük devlet olan İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya Osmanlı topraklarının parçalanmaması konusunda anlaşmalar dahi birbirlerine kesinlikle güvenmiyorlardı. Bu yüzden birbirlerinin davranışlarını kuşku içinde takip ediyorlardı. Bundan başka Osmanlı Devleti'nin ani bir biçimde çökmesinin büyük bir savaşın çıkmasına sebep olacağını düşünüyorlardı. Bu amaçla Osmanlı Devleti'ni paylaşma işi 3 Ocak 1916'da İngiltere ile Fransa arasında, daha sonra aynı yılın 9, 15 ve 16 Mayıs'ında İngiliz muvafakatiyle Fransa ile Rusya arasında gizlice yapılan antlaşmalarla çözüldü. İşin bu safhasında İtalya görüşmelere

¹⁰ *Vakit*, 3 Kânunuevvel 1917, s.2.

¹¹ Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1897-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 86-87.

katılmadı. Bu antlaşmalarda bağımsız ya da özerk Ermenistan diye bir şey yoktu. Ancak yapılan görüşmelerde Ermenistan sıklıkla gündem maddesi oldu.¹²

I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere, Rusya ve Fransa Doğu Anadolu'nun paylaşılması konusunda anlaşdılar. İngiltere ile Fransa arasında imzalanan 3 Ocak 1916 tarihli Sykes-Picot Anlaşması'nda Osmanlı toprakları Fransızlar, İngilizler ve Ruslar tarafından pay edilirken aynı zamanda Anadolu topraklarında Fransız ve İngiliz ortaklığı ile bir Arap devleti kurma teşebbüsü de vardı. Ermeniler Arap ülkesi ile ilgilenmiyor ve tamamen kendi çıkarlarını düşünüyorlardı. Buna rağmen bu antlaşmada Ermeniler için hiçbir biçimde düşünülmemiş, sadece Ermenilerin Büyük Ermenistan dedikleri Doğu Anadolu bölgesinin Kafkasya ile birlikte Rus idaresi altına girmesi öngörülüyordu. Anadolu toprakları için yapılan Londra ve Petersburg müzakereleri sonucu İngiltere, Rusya ve Fransa'nın bölgedeki nüfuzları ve arazinin paylaşılması planının açıklanması Ermenileri dehşete düşürdü.¹³

Ruslar, İngiliz ve Fransızlarla bağlaşıksa da güven konusunda tedirginlik içindeydi. İngiliz ve Fransızların Çanakkale'ye saldırmaları ve boğazı geçmek üzere zorlamaları Rus Hükümetini kaygılandırdı. Bu sebeple bağlaşığında boğazların kendisine verileceği hususunda teminat aldı. Bu teminata rağmen Ruslar savaşın sona erip barış dönemine geçilmesiyle İngiltere ve Fransa'nın bu bölgeyi kendisine vermeyeceğinden hep korktu. İngiltere ve Fransa ise boğazların Ruslara verilmesi karşılığında kendilerinin de uygun yerleri işgal edebilecekleri hususunda Rusya'dan onay aldılar. Anadolu'nun paylaşılması ilgili yapılan antlaşmalar genelde Osmanlı aleyhine karışıklıkların daha kolay çıkarılabileceği Arap ve Ermenilerin yaşadığı yerlerle ilgiliydi. Bu konuda 1913 ve 1914'de birçok Ermeni, Rusya'nın Doğu Anadolu'da yapmak istediklerine yardımcı oldu. Ermenilerin ayaklanmalarındaki amacı Osmanlı'da öteden beri var olan din, dil ve cemaat hayatı sürme hürriyetlerini elde etmek için değil, bağımsız bir Ermeni devletini kurmak içindi. 1894'deki Sason Ayaklanmasından 1915 yılı sonlarına kadar yaşananlar bu ulusun durumunu hiçbir bakımdan iyileştirmede. Akan kan sadece bir iki büyük devletin emperyalist emellerine ve onlardan menfaat koparan bazı Ermeni kışkırtıcılarının menfaatlerine yaradı. Hatta ayaklandıkları bölgelerde

¹² Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, s. 69.

¹³ Ulvi Keser, "Doğu Lejyonu (Legion D'orient) ve Güney Bölgesindeki Ermeni Faaliyetleri (1918-1922)", *Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 25-27 Aralık 2013, Ankara 2015, s. 85-86; Mehmet Tönehan Serdar, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1996, s.303-305.

sayıları azaldı. Şunu anımsatmak gerekir ki Üçlü İtilaf Devletleri kendi aralarında yaptıkları paylaşımında Ermenilerle yaptıklarını unutarak onları tamamen yok saydılar. I. Dünya Savaşı boyunca İngilizlerin en yetkili ağızlarından Ermeniler lehinde çıkan sözler, siyasal içerikten çok insaniyet perdesine bürünen bir amaç taşıyordu. Ermeniler boş yere ümitlere kapılarak Osmanlı aleyhine ayaklandırıldı ve yıkıma sürüklendi. Ermenilerin asıl istedikleri özerklik veya bağımsızlık ise hiçbir vakit açıkça vaat edilmedi. Ermeni halkı kendi milletlerinden bazı hayalci aydın ve komitecilerin hırslarına kurban oldular. Çarlığın yeniden dirilmeyeceği anlaşıldıktan sonra kendi başlarına bırakıldılar.¹⁴

İngiltere, tıpkı Rusların yaptığı gibi Ermenilerin hakkını savunmaya özerk bir Ermenistan fikri ile başladı ve onları tahrik ve isyanlara teşvik etti. İngiltere bu görevi Rusya'dan devralırken Rusya politikasını değiştirdi. Kendi içindeki Ermenilere örnek olur ve onları isyana teşvik eder diye özerklik fikrinden vazgeçti ve bu görevi İngiltere'ye bıraktı. İngiltere Rusya'nın ilerlemesine mâni olmak için bu politikayı destekledi. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından olabildiğince istifade ederek, kendi menfaatleri doğrultusunda çalıştı. Fakat mütarekeyle birlikte işgalden sonra Rusya'nın Mezopotamya'ya inmesini engellemek için Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerini içine alan bölgede özerk bir Ermenistan'ın kurulmasını arzu ediyordu. Yani mezkûr topraklarda güçlü bir Rusya görmektense kontrol altında tutabileceği yeni kurulmuş bir Ermenistan İngilizlerin menfaatine daha uygundu. Buna bağlı olarak kışkırtma planı için İngiltere Ermenilerin uğradıkları kayıplarla ilgili Mavi Kitap adı verilen bir kitap yayınladı.¹⁵ Bunun da ötesinde eğitimi aktif bir propaganda aracı olarak kullandı ve sayıları dört yüzü bulan kurduğu okullarda Ermenileri Türklere karşı kışkırttı. Bu okullarda yetiştirilen İngiliz diplomatlar "millî yurt" deyimini ile Ermenilerin koruyucusu rolünü üstlendi. İngiltere önce Balkanlarda daha sonra Doğu Anadolu'da Ermenileri milliyetçilik duygularıyla ayaklandırırken ayrıca Mısır'ı ve Arap Yarımadası'nı ele geçirmeye çalıştı. Diğer taraftan İngiltere sadece Osmanlı bünyesindeki Ermenileri kışkırtmakla kalmadı; Rus zulmünden kaçıp Avrupa'ya giden Ermenileri de Rusya'ya karşı kışkırttı. Böylece kurulması planlan Ermeni devletinin kendi himayesinde olmasını amaçlıyordu. İngiltere Ermenilerin Rusya himayesinde bağımsız olmasının önüne geçmek istiyordu. Osmanlı topraklarında gerçekleşen Rus-İngiliz mücadelesinin kökenleri 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar gidiyordu. O zamandan beri

¹⁴ Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, s. 84, 87, 124-127.

¹⁵ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyânları*, s. 78-86.

İngiltere Rusya'nın güneye inmesinden rahatsızlık duymaktaydı. Bu tarihten sonra İngiltere ve Rusya Doğu Anadolu'daki kozlarını Ermenistan üzerinden paylaştı. Gerçekte ise Ermenileri Türklere karşı kışkırtan İngilizler ne Ruslara ne de Ermenilere vaatlerinde hiçbir zaman samimi olmadı.¹⁶

İngiltere'nin Ermenileri kışkırtmasının dinî temelleri de vardı. Batılı devletler kendi dini yapılarına uygun olarak Osmanlı Devleti'nde bulunan cemaatlerin himayesini üstlenmişti. Fransa Katoliklerin, Rusya Ortodoksların, İngiltere ve Amerika Protestanların, Almanya hem Katoliklerin hem de Protestanların koruyuculuğuna yapmaktaydı. Bu arada Ermeni cemaatinde büyük bir bölünme yaşandı. Kendi bağlı oldukları kiliseyi terk eden bazı Ermeniler, İstanbul'da 1 Temmuz 1846'da Protestan Kilisesini kurdular. Protestan cemaati, İngiltere ve Amerika'nın baskısı sonucu 27 Kasım 1850'de Osmanlı Hükümeti tarafından resmen tanındı. Bu cemaatin günden güne güç kazanması ve sayılarının artması Rusya'yı rahatsız etti. İngiltere ise İngiliz nüfuzunun Protestanlık ile yayılacağını düşünüyordu. Bu yeni mezhep sayesinde Osmanlı'nın iç işlerine karışma fırsatı da bulacaktı. İngiltere'nin nihai amacı Ermenilere özerk bir devlet kurmaktı ve bunu Lordlar Kamarasında sık sık dile getirmekten geri durmuyordu.¹⁷

İngiltere sadece Ruslara ve Ermenilere değil; Amerika'ya da samimi değildi. I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz Dışişleri Bakanı iken Ermenilere yeni bir devlet vaat eden Balfour, harpten galip çıktıktan sonra Amerika Başkanı Wilson'un Berlin seferi vasıtasıyla sorduğu Ermenilerin bağımsızlığıyla ilgili sorusuna Ermenistan devletinin kurulmasında İngiltere'nin menfaati olmadığı cevabını verdi. Savaştan önce İngiliz dış politikasının temel amacı Britanya adaları ile kendi imparatorluğunun güvenliğini ve refahını korumaktı. Bu amaç açık denizlerin İngilizler tarafından denetlenmesi, Avrupa'da kuvvetler dengesinin devamı ve İngiliz İmparatorluğu'nun sınırlarının korunmasıyla gerçekleşebilirdi. 20. yüzyılda İngiltere'nin Ortadoğu'daki amacı ise Osmanlı Devleti'ni ve boğazları Rusya'ya karşı korumaktı. Bunun yanı sıra İngiltere Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kuzey İran bölgelerinde zayıf ve kendisine bağlı bir Ermenistan kurmaya çalıştı. Böylece Orta Doğu'nun petrol kaynakları ile Hindistan yolunu güven altına almış olacaktı. Bu amaçla bir yandan Almanya ile savaşa başladı, bir yandan da müttefiki

¹⁶ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları*, s. 78-86.

¹⁷ Arpee Leon, *A History of Armenian Christianity, From the beginning to Our Own Time*, Princeton, New Jersey: 1946, s. 249; Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri," *Yeni Çıtış Dergisi*, 1981, s. 5; Hagop A. Chakmakjian, *Armenian Christology and Evangelization of Islam*, Leiden: 1965, s. 21.

Rusya'nın güneye inmesini engellemek istedi. Türk düşmanlığı ise sadece İngiltere'de değil; tüm Avrupa'ya yayılmıştı. Haçlı ruhu tekrar canlanıyordu. Çanakkale Savaşı da bunun delili oldu. Churchill bu zamanlarda İngiliz Parlamentosunda yaptığı bir konuşmada "Türkler zehirle imha edilmelidir. Çünkü Hıristiyan değillerdir" demektedir. Aynı konuşmasında bütün Hıristiyanları Türklere karşı savaşa çağırıyor, aynı zamanda Türkiye'deki Ermenileri de Türklere karşı silahlanmaya davet ediyordu. Bu hususta Mısır'da bulunan İngiliz kuvvetleri komutanı General J. G. Maxwell 4 Aralık 1918'te Londra'ya bir telgraf çekti. Telgrafta İngiltere, İskenderun Körfezi'ne bir çıkarma yapacak olursa bölgedeki Ermeniler İngilizlere katılacaktı. Yalnız Ermenilere silah ve cephane gerekliydi.¹⁸

Ünlü Ermeni dostu ve Mavi kitaptaki yazılanların başlıca toplayıcısı James Bryce ve Nubar Paşa Ermenilerin bazı istekleri için İngiltere Dışişleri Müsteşarı Robert Cecil'e başvurdular. Müsteşar bu kişilere 3 Ekim 1918'de karşılık verdi. O sırada Almanya ve bağlaşıkları çökmüştü ve ateşkes görüşmeleri yapılmaktaydı. İngiltere ile Fransa, Rusya'da Bolşevik düşmanı Çar'ı desteklemekle idi. Bu işte başarı elde edilecek olursa Anadolu'nun paylaşılması için 1916'da yapılmış olan anlaşmalar yürürlüğe girecekti. İngiltere paylaşma işinde tedirgindi. Paylaşma olursa Rusya'yı İstanbul ve Boğazları almaktan alıkoymak imkânsız gibiydi. Rusya, her ne kadar İngilizlerin dostu ve bağdaştığı ise de güçlü bir Rus donanmasının Akdeniz'de bulunması İngiliz çıkarlarına tersti. Ayrıca paylaşmada Almanya'nın bir pay almamasının imkânı da yoktu. Böylelikle o da bir Akdeniz devleti olacak ve Hint ve Çin yolları üzerinde üsler elde edip tehdit oluşturabilecek bir duruma gelecekti. Almanya'nın Akdeniz'de üsler elde etme ihtimalinden yalnız Fransa ve İngiltere değil İtalya da kaygılanmaktaydı.¹⁹

Tüm bu iddiaları güçlendiren bir olayda Rusların Doğu Anadolu'daki faaliyetleriydi. Sünne kasabasında seferberlik dolayısıyla üç yüz Ermeni'nin iki yüzden fazlası Rus ordusuna gönüllü kaydolmak üzere savaş başında Rusya'ya gittiğinden şehirdeki Ermeniler elli, altmış kişiye kadar düştü. Fakat daha sonraları Rusya'nın Doğu Anadolu'yu istilasından sonra Rus basımının Ermenistan ve Ermeniler hakkındaki yayınları buradaki Ermenileri üzdüğünden Ermeniler, bütün ümitlerini Fransa ve İngiltere'ye bağladılar.²⁰

¹⁸ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, s. 78-86.

¹⁹ Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, s. 86-87.

²⁰ BOA, *Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (HR. SYS.)*, 2882/18.

3. Osmanlı Devleti'nin Dış Baskılara ve Ermeni Ayaklanmalarına Karşı Aldığı Tedbirler: Sevk ve İskân Süreci

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusu doğu cephesinde büyük bir zayıflık verdi. Hemen ardından İngiltere ve Fransa İstanbul'u işgal etmek ve Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmak için Çanakkale'ye saldırdı. Osmanlı Devleti birden çok cephede aynı anda savaşırken Ermeni çeteleri Ruslara karşı mücadele eden Türk birliklerini vurmaya başladı. Rus ordusu Ermeni çeteleri yardımıyla Van'ı işgal etti. Van'da Ermeniler tarafından büyük bir katliam yapıldı ve şehir yerle bir edildi. Olaylara karışan Ermeniler tutuklandı fakat isyanların ve katliamların önüne geçilemedi. Geride kalan ailelerini düşen askerlerden firara teşebbüs edenler çıktı. Bir taraftan bölgede Ermeni katliamlarını engellemek diğer yandan orduda çözülmeye engel olmak için Osmanlı Devleti tarafından sevk ve iskân kanunu çıkarıldı ve Ermeniler sıcak savaşın olmadığı bölgelere nakledildi. Ermeni sevkini başlamasından takriben bir ay sonra olaylar gelişirken 24 Mayıs 1915'de Fransa, İngiltere ve Rusya hükümetleri bir bildiri yayınladı. Ermenistan denilen bölgede Osmanlı memurlarının göz yumması ve çok kere de desteğiyle Kürt ve Türklerin Ermenileri toptan öldürmekte oldukları iddia edildi. Bildiride nisan ayı ortalarında Erzurum, Tercan, Eğin, Bitlis, Muş, Sason, Zeytin ve bütün Kilikya'da bu gibi katliamlar olduğu, Van dolaylarında yüz kadar köy halkının öldürüldüğü, Van Ermeni bölgesinin Kürtlerce kuşatıldığı ve İstanbul'da bile Osmanlı Hükümetinin zararsız Ermeni halkını çetin bir biçimde cezalandırıldığı söyleniyordu. Cinayetlerden Osmanlı Hükümeti üyelerinin ve bu katliamlara katılmış tüm şahısların sorumlu tutulacağı İtilaf Hükümetleri tarafından Bab-ı Âli'ye bildirildi.²¹

İtilaf Devletlerinin yukarıdaki notasına karşı Osmanlı Hükümeti bir notayla karşılık verdi. Osmanlı Hükümeti, sözü geçen bildirin kapsadığı tüm iddiaları reddetti. Zira Erzurum, Tercan, Eğin, Sason, Bitlis, Muş ve Çukurova Ermenileri, rahatlığı ve güvenliği bozacak hiçbir harekette bulunmadıklarından Osmanlı memurları tarafından haklarında birtakım tedbirler alınmasına ihtiyaç görülmemişti. Bu gerçek, tarafsız devletlerin konsoloslarınca da biliniyordu. Üçlü İtilaf Devletlerinin bu konudaki suçlamaları yalandan başka bir şey değildi. Ermeni halkı Üçlü İtilaf Devletlerinin özellikle Rusya ile İngiltere'nin memurlarınca Osmanlı Hükümeti aleyhinde isyana kışkırtılıyordu. Bu tahrikler,

²¹ Ramazan Tosun, *Ermeni Meselesi ve Kayseri'deki Ermeni Olayları*, Tamga Yayıncılık, Ankara 2000, s. 87.

Osmanlı Hükümeti ile sözü geçen hükümetler arasında düşmanlık hâli belli olduğundan beri devam ediyordu. Yine bu devletler Bulgaristan ve Romanya'da Osmanlı tebaasından olan genç Ermenileri, Kafkasya'ya gönderdi. Osmanlı aleyhine gelişen bu hareketler, İngiliz memurları tarafından getirilip İskenderun yakınlarına çıkarılan Ermenilerin hareketleriyle otaya çıkmıştı. Torosoğlu Agop adlı bir Ermeni'nin üzerinden çıkan belge istenilen amacı itiraz edilmez bir şekilde açıklıyordu. Bir taraftan da Fransız ve İngiliz deniz kuvvetleri kumandanları, Adana, Dört Yol, Yumurtalık, İskenderun ile memleketin diğer yörelerindeki Ermenilerle haberleşerek onları isyana teşvik ediyordu. Zeytun'da İngiltere ve Fransa hükümetleri tarafından yapılan propaganda sonucunda Ermeni ihtilal teşkilatı şubat ayından sonra faaliyete geçti. Zeytun Ermenileri, hükümet görevlilerine karşı silaha sarılarak hükümet dairesini kuşattılar. Bu hadiselerle karşı Osmanlı Hükümetine düşen vazife, isyanı bastırmak ve asayişini sağlamaktan ibaretti. Savaş zamanında bu tedbirler doğal olarak daha da arttı. Osmanlı Hükümeti, bir taraftan askeri yöntemle isyanı bastırmaya çalışırken diğer taraftan bir önleme tedbiri olarak Üçlü İtilaf Devletleri memurlarıyla temasta bulunan Ermeni isyancılarını hapsedme gereği duydu. Üçlü Anlaşma Devletlerinin iddialarına rağmen Osmanlı Hükümeti'nin sindirme hareketlerinde halktan hiçbir unsurun payı yoktu. Ermeni isyancıların evlerinde yapılan aramalarda ihtilal bayraklarıyla, isyan ve fesat hareketleriyle ilgili önemli belgeler ortaya çıktı. Bu belgeler Ermenilerin, merkez idareleri Paris, Londra, Tiflis'te bulunan komitelerle iş birliği içinde olduklarını da ortaya koyuyordu. Aynı zamanda muhtelif yerlerde yapılan aramalarda Ermenilerin gizlediği binlerce bomba ve Rus tüfekleri ortaya çıktı. Buna bağlı olarak tutuklanan Ermenilerle İngiliz, Fransız ve Rus memurlarının teşvik ve tahrikiyle askeri hizmetten kaçanlar ve jandarmalara saldıranlar mahkemelere sevk edildi. Söz konusu hareketlerin Rusya, İngiltere, Fransa hükümetlerinin himayesi altında hazırlanmış olduğuna dair Osmanlı Hükümetinin elinde belgeler vardı.²²

Bab-ı Âli, kara ve deniz hudutlarının korunmasını ve emniyeti için gerekli göreceği her çeşit tedbiri uygulamayı millî görevlerinden sayıyordu. Bundan dolayı kendini hiçbir yabancı hükümete hesap vermek zorunda hissetmiyordu. İngiliz ve Fransız deniz kuvvetleri Çanakkale'de hastaneleri topa tutarken Rus askerleri Ermeniler vasıtalıyla Kars yakınlarında oturan binlerce Müslüman'ı kılıçtan

²² Tosun, *Ermeni Meselesi*, s. 87-92.

geçiriyordu. İngiltere, Fransa ve Rusya'yı idare edenler, yalnız Ermenilerin ayaklanmasını hazırlamakla yetinmiyor, İslam unsurunu da devlete karşı isyan teşvik ediyordu. Kafkasya, Fas, Mısır, Hindistan ve başka yerlerde çıkan isyanları şiddetli bir şekilde bastırmaktan geri durmayan Üçlü İtilaf hükümetleri, alınması lüzumlu ve son derece adaletle uygulanmış tedbirlerden dolayı Osmanlı Hükümetini suçlamaktaydı. Osmanlı Hükümeti bu olaylarda en basit hâliyle devlet olma hakkını kullanmaktan başka hiçbir şey yapmamışken hükümet üyelerinin ve ilgili memurların sorumlu tutulacaklarına dair yayımlar adaletle bağdaşmıyordu. Şikâyet ettikleri ihtilal hareketleri Üçlü İtilaf Devletlerinin kendileri tarafından düzenleniyor ve idare ediliyordu. Üçlü İtilaf Devletleri, Osmanlı'yı parçalamak adına senaryoları kendileri çiziyorlar ve ona göre bir oyun sergiliyorlardı. Bunu icra etmek için hazırlanan bildirimler dahi Ermeni tahrikçileri için bir teşvikti.²³

Buna benzer olarak Rusya uyuğundaki değişik milletlerin üyeleri Stockholm, Amerika ve İngiltere hükümetlerine telgraf çekti. İngiltere Başbakanı Asquith beyanatında Rusya'da zulüm gören azınlıklardan bahsetmeksizin Osmanlı'daki Ermenilerin mağduriyetinden bahsediyordu. İngiltere, Ermenilere yönelik güvenliği sağlamak amacıyla Anadolu'ya asker göndereceğini bildirdi. Osmanlı Hükümetinin ıslahat yapacağına dair beyanlarına rağmen bir nota göndermekten de geri durmadı. Rusya, İngiltere'nin asker göndermek istemesine büyük tepki gösterdi. Londra Hükümeti, Rusya'nın bu tavrına karşı geçici olarak geri adım attı ve Rusları oyalamaya çalıştı. Diğer taraftan büyük devletler, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin yaşadığı bölgelerde yapılacak ıslahatlar için Rusya'yı yalnız bırakmak istemiyorlardı. Ayrıca ıslahat programı Türkiye ile müzakere etmeden Türkiye'ye zorla kabul ettirilmeye kalkılırsa İstanbul Hükümeti bu baskıya asla boyun eğmezdi.²⁴

İsviçre'den 1915 yılı içinde gelen bir mektuptan İsviçre'de yaşayan Ermenilerin Türkler aleyhine büyük faaliyetler gösterdikleri öğrenildi. Ermeniler evvelâ İsviçre, Fransa ve İngiltere basınında Osmanlı Hükümeti aleyhine şiddetli saldırılarda bulundular. Hatta bu iş o kadar abartıldı ki Lordlar Kamarasında Türkiye'de Ermenilere karşı gerçekleştirilen cinayetlerin, dünya kurulduğundan beri emsali görülmemiş derecede büyük bir felaket olduğu ve Türklerin sekiz yüz bin Ermeni'yi çocuk, kadın ayırt etmeksizin kestiği söyleniyordu.²⁵

²³ Tosun, *Ermeni Meselesi*, s. 87-92.

²⁴ BOA, HR. SYS., 2884/15.

²⁵ BOA, HR. SYS., 2881/42.

İngilizler sadece Osmanlı dâhilindeki Ermenilere değil yurt dışında bulunan Ermenilere de her türlü kolaylığı sağladılar. Örneğin 1917'de İngiliz pasaportunu taşıyan bazı Ermeniler, İngilizler refakatinde İsviçre'den İtalya'ya yönlendirildi. Muhtemelen bu kişiler buradan Yunanistan'a ve sonrasında Osmanlı topraklarına geçirildi. Bütün bunlara rağmen İngilizler Ermenilerden istediği faydayı artık elde edemediklerinden olsa gerek I. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Türkiye'ye karşı politikalarında bir yön değiştirme meydana geldi ve bu durum Ermeni meselesinin arka plana atılmasına yol açtı. Yani İngiltere, artık Ermenileri doğu politikasının vasıtası olarak kullanmanın kendi menfaatine olmadığını gördü. Aksine kendi imparatorluğundaki Müslüman tebaasını memnun etmekle daha çok kazançlı çıkacağını dikkate almaya başladı. İngilizler, I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'ni parçalamak yolunda Ermenilerle bir süre iş birliği içinde oldular. Ermeniler İngilizlerin müttfikiydi ve İngilizlere büyük bir itimat ve arzuyla hizmette bulundular. Başka bir ifade ile İngilizler Ermenileri doğu politikalarında kendi menfaatlerine kurban ettiler.²⁶

I. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında Türkler lehine birtakım gelişmeler yaşanmaya başladı. İngiltere'nin Birleşmiş Milletlerde daimî memuru olan Molony, Lozan Türk Kongresi genel sekreteri, İngilizce yayınlanan Turkey gazetesi sahibi ve başyazarı Harun Alice ile Cenevre'de görüştü. 1919'da bütün dünyanın Osmanlı'ya düşman bulunduğu bir sırada Londra'da Türkler lehine bir belge yayınlandı. Burada dönemin İngiltere Başbakanı Lloyd George'a, Türkler için yapılan vaatler hatırlatılıyor ve Türkler lehinde bir barış isteniyordu. Bu belgeyi imzalayanlar arasında Molony de vardı. Cenevre'de Alice ile görüşen bu kişi Ermeni meselesinin artık mevcut olmadığını, İngiltere'nin Yunanlıları İzmir'den çıkartmaya karar verdiğini, hatta diğer devletler isteseler bile İngiltere'nin İzmir'in Yunanlılar elinde kalmasına bundan sonra razı olmayacağını söylüyordu. Ayrıca Amerika Başkanı Wilson'un çizdiği bilinen sınır çerçevesinde bir Ermenistan yurdu gerektiği söylendi. Bunların da ötesinde Ermeni meselesinin çözülmesi Türkiye'nin milletlerarası durumunu daha da güçlendirecekti. Yine de bu durum tamamen Türkiye'nin lehine dönmüş gibi algılanmamalıydı. Zira fanatizm seviyesinde "sözde" soykırımı ve Ermeni sorununu savunanlar mevcuttu. Özellikle Gabriel Noradunkyan Avrupa'nın çeşitli yerlerinde, Mütareke sonrası resmi ve gayr-ı resmi ortamlarda Türkiye'nin ve Türklerin aleyhine çalışan Ermeni

²⁶ Erdal İltter, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 6, 1995, s. 160.

heyetlerinin başında bulunuyordu. Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda Türkler aleyhine gösterdiği faaliyetler bilinmekteydi. Ankara Antlaşması sonrası Paris'ten Londra'ya giderek çeşitli propagandalar yapmıştı. Türkiye'nin ve Türklerin menfaatleri aleyhinde Avrupa'da çalıştığı belirlenmiş olan bu kişiye hazineden maaş verilmekteydi.²⁷

Tüm bunlar olurken İngiliz gazeteleri ve Batı basınında "Ermeni Katliamı" başlığıyla Osmanlı Hükümeti ve Talat ve Enver Paşa aleyhinde yayınlar yapıyordu. Bununla birlikte Türkler aleyhinde faaliyet gösterenler sadece İngilizler veya Ermeniler değildi. Devletin bu zor anından faydalanmaya çalışan, mevcut hükümete karşı tavrını ve düşmanlığını Türk milleti ve Türk devletini suçlamaya ve karalamaya kadar vardırıran Mısırlı Şerif Paşa da bu fırsatı kaçırmayarak Journal De Jeune'ye yayınlanması için bir mektup gönderdi. Mektupta Türkiye'nin ilerlemesinde büyük hizmetleri olan Ermenilerin ileri seviyede bir medeniyete sahip olduğu söyleniyordu. Ayrıca böyle bir milleti öldürenlerin katilleri lanetleniyordu. Bu mektup Osmanlı Devleti'nin zor günlerde kaç türlü şer ocağıyla mücadele etmek zorunda kaldığını göstermesi bakımından önemliydi. İngiliz Yüksek Komiserliği sık sık yazılı olarak hükümete başvurarak tutuklu bulunan Ermenilerin tahliye edilmesini, aksi takdirde devletin zor durumda kalacağını bildirerek tehditlerde bulunuyorlardı.²⁸

4. Osmanlı Devleti'nin Sevk ve İskân Esnasında ve Sonrasında Uğraştığı Temel Meseleler

Ermeniler, Ermeni sevkinin Osmanlı Hükümetinin bilinçli bir politikası olduğunu iddia ettiler. Osmanlı Hükümeti ise Ermenilerin yurdun başka yerlerine göç ettirilmesi ile ilgili olarak düşmanla iş birliği yaparak Türklere karşı katliam gerçekleştiren Ermenileri suçlandı. Ermeniler, yaşadıkları bölgelerden isyan etmeleri ve yaptıkları katliamlar sebebiyle zorla göç ettirilmek zorunda kalmıştı. Ermenilerin sevki Ermeni isyanları sonrası gerçekleşti. Bir başka deyişle Ermeni isyanları sevk olayından çok önce başlamıştı. Ermeniler 1878'den beri özellikle devletin güçsüz olduğu dönemlerde isyan etmişler, isyanların bastırılmaya kalkışılması üzerine Avrupa devletlerini ayağa kaldırmışlardı. Bir diğer iddia Ermenilerin sevki sırasında devlet tarafından yeterli tedbirlerin alınmadığı, bunun

²⁷ BOA, HR. SYS., 2265/13.

²⁸ BOA, HR. SYS., 2879/16.; BOA, Dâhiliye Şifre Kalemi Evrakı, (DH. ŞFR.), 95/212; Tosun, *Ermeni Meselesi*, s. 95.

sonucunda direk ya da dolaylı bir şekilde Ermenilerin ölümüne sebep olunmasıydı. Osmanlı Devleti Sevk ve İskân Kanunu'ndan hemen sonra birisi sevk ettirilenlerin iskân ve iaşesi, diğeri bu kişilerin mülk ve arazilerinin idare şekilleri ile ilgili olmak üzere iki yönetmelik çıkarttı. Ayrıca sonraki dönemde bu yönetmeliklere uymayan devlet görevlileri şiddetli bir şekilde cezalandırıldı. Sonuncu iddia ise Talat Paşa'ya ait olduğu iddia edilen telgraflardı. General Edmund Allenby komutasındaki kuvvetlerin Halep'te Osmanlı görevlisi Naim Bey isimli bir memurdan ele geçirdiği iddia edilen belgelerde Ermenilerin katledilmesi emrinin bizzat Talat Paşa tarafından verildiği söyleniyordu. İddiaya göre İngiliz işgali beklenmeden bir zamanda gerçekleştiği için belgelerin yok edilmesine fırsat olmamıştı. Bu belgeler Aram Andonian tarafından Paris'te 1920 yılında yayınlandı. Talat Paşa'nın katilinin Berlin'de yargılanması sırasında mahkemeye delil olarak da sunuldu. Belgelerin gerçeklerle bir ilgisi olmadığı pek çok tarihçi tarafından iddia edildi. Öncelikle belgelerin ele alınışı ve yazım tekniği Osmanlı belgelerine uymuyordu. Diğer taraftan Talat Paşa'nın Ermenilerin katledilmesi emrini verdiği iddia edilen telgraflarla aynı tarihli "sevk ve isyan sırasında suç işleyecek görevlilerin en ağır biçimde cezalandırılacağı emrini veren" birçok gizli telgrafı da vardı. Aynı anda iki farklı emrin verilmesi ihtimal dâhilinde değildi. Zaten Talat Paşa'nın katili Soğomon Tehliryan'ı yargılayan mahkeme bu belgeleri delil olarak kabul etmedi. Bu telgraflar 1922'de İngiliz Daily Telegraph gazetesinde de yayınlandı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı durumu işgal komutanlığından sordu. İnceleme sonucunda bahsedilen telgrafların Allenby kuvvetlerince Halep'te bulunmadığı, Paris'te bir Ermeni tarafından üretildiği anlaşıldı.²⁹

I. Dünya Savaşı'nda İstanbul'u işgal eden İngiliz ve Fransızlar Ermenilere karşı yapıldığı iddia edilen katliamın sorumlularını cezalandırmak için çeşitli tutuklamalar yaptı. Sevk sırasında hükümette bulunan İttihat ve Terakki Partisi'nin muhalifleri işgal kuvvetlerine her hususta destek verdi. Tutuklananların bir kısmı İstanbul'da yargılandı ve Malta'ya sürüldü. İstanbul'daki mahkeme İttihat ve Terakki'nin firardaki dört yöneticisini giyaplarında idama mahkûm etti. Ayrıca üç kişi daha idama mahkûm edildi. Sonradan bu kişilerin yalancı tanıkların ifadelerine göre idama mahkûm edildikleri anlaşıldı. Malta'ya sürülen sanıklar için İngiltere her yerde tanık ve belge aradı. Osmanlı Hükümetinin yardım ve desteğine rağmen hiçbir belge bulamadı. Washington'daki İngiliz Büyükelçiliği bu konuda İngiliz

²⁹ Hamza Bektaş, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Bursa 2001, s. 132-135.

Dışişlerine, Malta'da tutuklu bulunan Türkler aleyhine delil olarak kullanılacak hiçbir şey olmadığını belirtmekten üzüntü duyduğunu bildirdi. Yeterli delil oluşturabilecek hiçbir somut vakıa mevcut değildi. Söz konusu raporlar hiçbir surette, Türkler hakkında İngiltere Hükümetinin halen elinde bulunan bilgilerin takviyesinde yararlı olabilecek delilleri bile ihtiva etmiyordu. Dışişleri bu cevap karşılığında İngiliz Kraliyet Savcılığında ne yapılması gerektiğini sordu. Savcılık hiçbir görgü tanıdığından tutuklular hakkında yapılan suçlamaların doğruluğunu kanıtlayabilen bir ifade alınmadığı cevabını verdi. Esasen herhangi bir şahit bulunup bulunamadığı da kesin değildi. Böylece Malta'daki tutuklular kendilerine hiçbir suçlama ve duruşma yapılmaksızın serbest bırakıldı. İngilizler bu suçlamaların hiçbirinde Talat Paşa'ya ait olduğu iddia edilen belgeleri kullanmadılar.³⁰

Amerikalı gazeteci George H. Hepworth, New York Herald gazetesi tarafından Ermeni hadiselerini yakından incelemek üzere Türkiye'ye gönderildi. Bu kişinin hazırladığı raporda Ermeni olaylarının dini ve ırkı olmadığı kesinlikle ifade ediliyordu. Ermeni isyanları çıktıktan sonra dinin ve ırkın isyanlar için itici bir kuvvet olduğunu söylemedi. Muhabir, raporunda olaylara kimlerin sebep olduğunu da yazdı. Sorumlu olarak karşısına İngiltere, Rusya ve Ermeni cemiyetleri çıktı. Hepworth tüm olaylardan özellikle Berlin Antlaşması'nı sorumlu tutuyordu. Bu antlaşma ile Avrupa devletleri Osmanlı'ya müdahale etmemiş olsaydı her şey daha başka olabilirdi. İngiltere, Ermeni eşkıyalarına sığınma hakkı vermekle kalmamış, aynı zamanda onları sempati ile karşılamıştı. Ermenileri Türkler aleyhine tahrik etmişti. Ermeni çeteleri ile hem iş ortaklığı hem de suç ortaklığı yapmıştı. Çetelere vatansever ve millî kahraman oldukları duygusu aşılanmıştı. Çetelerde bu fırsattan yararlanarak Ermeni toplumu üzerinde nüfuz sahibi olmuştu. Bu konu ile ilgili olarak fikrine başvurduğu bir Ermeni, muhabire yaşanan olaylarda büyük devletlerin etkisini söylemekteydi. Bu kişinin ifadesine göre Ermeniler eskiden çok mesuttu. Çok vergi veriyorlardı, ama buna karşı büyük ticari avantajları da vardı. Ermeniler hükümetten çok memnunlardı ve hatta çok müreffeh idiler. Fakat Berlin Antlaşması ve İngiltere'nin işe karışması Ermenilerin devlet ile arasını bozmuştu. Geldikleri noktada ise Ermeniler mahkûmdan farklı değildi. Oysaki Avrupa Ermenilerle meşgul olmasaydı Ermeniler bir geleceğe sahip olabilirdi.³¹

³⁰ Bektaş, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, s. 135.

³¹ Serdar, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, s. 180-181.

Osmanlı Devleti'nin tutumu aleyhinde yazılmış her eser yeterince objektif değildi. Bu tarz eserlerin en önemlisi, James Bryce ve Arnold Toynbee tarafından toplanılmış belgeleri kapsayan ünlü İngiliz Mavi Kitabı'dır. Bryce kitabın önsözünde kitapta toplanmış olan belgelerin mahkeme karşısında delil sayılamayacağını söylemekteydi. Belgelerin hemen hepsi olayları görmüş ve kaydetmiş kimselerin subjektif ifadelerinden oluşuyor ve gerçek belgeler tarafından doğrulanmıyordu. İşin esası incelenince görülüyor ki saldırının Türkler tarafından başlatıldığı iddiasını destekleyen tanıklar, mesela Van'da Ermeni mahallesinde oturan misyonerlerdi. Misyonerler Hristiyanlığı yaymanın gayretiyle Ermenileri pek sevmeseler de Müslümanlardan çok Ermenileri Protestan yapmanın daha kolay olduğunu düşünüyorlardı. Tanıklar arasında en dikkat çeken kişi Gres Hagley olmuştu. Bu kişi Ermeni mahallesinde oturuyordu. İlk saldırının kimden geldiğini, bulunduğu bölgede ve hatta Ermeni mahallesinin dışında olup bitenleri ve hangi tarafın saldırıya başladığını bilmesine ve görmesine imkânı yoktu. Ancak Ermenilerinden duyduklarını anlatabilirdi ve anlatmış olmalıydı. Bu yüzden Mavi Kitap ve benzeri yayınlar, savaş propagandası olarak kalmaya mahkûm yayınlardı. Bu taraflı yayınlar karşısında Pierre Loti 1918'de bazı yerleri Fransız sansürünce çıkarılmış bir broşür yayımlandı. Broşürde Türklerin esasında ne derece iyi insanlar olduklarını, tahrikin daima Ermenilerden ve onları kışkırtanlardan geldiğini, Türk'ün ancak çaresiz kalınca şiddete başvurduğunu güzel örneklerle anlatıyordu.³²

Sevk ve İskân Kanunu nedeniyle göç eden Rum ve Ermenilerin 1919'da geri dönmeye başlamışıyla birlikte devlet gereken önlemleri almaya başladı. Bu konuda Rum ve Ermenilerin geri dönüş işlemlerini incelemek amacıyla görevlendirilen İskân Müdürü Münir Bey ile İngiliz subayına gereken kolaylığın sağlanması için Dâhiliye Nezareti tarafından valiliklere şifreli telgraflar gönderildi.³³ Bu kararla beraber geri dönen birçok Ermeni'ye veya mirasçılarına gayrimenkul malları iade edildi. Dönemin yazılı basınına bakıldığında gayrimenkullerin başka türlü değerlendirilmesi ve kişilerden kaynaklı usulsüzlüklerden pek çok hak kaybının yaşandığı görülmektedir. Bir başka deyişle malların Ermenilere iadesi kararı ile sorunlar çözülmedi hatta daha da işin içinden çıkılmaz bir durum aldı. Ayrıca geri dönen Ermenilerle Müslüman bölge halkı arasında kargaşalar yaşandı. Zaten Anadolu'da var olan düzensizlik daha arttı.³⁴

³² Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, s. 35-36.

³³ BOA, DH. ŞFR., 98/319; BOA. DH. ŞFR, 53/303.

³⁴ *Tasvir-i Efkar*, 28 Şubat 1335; *Alemdar*, 24 Nisan 1335.

Yerlerinden sevk ettirilen Ermeni ve Rum ailelerinin geri dönmeleri ve bunların sevk ve işlerinin teminini incelemek üzere İngiliz Yüksek Komiseri ile bir patrikhane temsilcisinin Ankara'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu heyetin tüm masraflarının da karşılanması devletten ayrıca istendi.³⁵ İstanbul Ermenileri patrikhanede âyan, mebuslar, meclisleri azaları, Ermeni rahipleri ve bazı Ermeni ileri gelenlerinin katıldığı bir toplantıda Ermenilere gerekli yardımda bulunmak için hükümet tarafından verilen garantilerin Ermenileri memnun ettiği dile getirdiler. Ancak İngiltere Yüksek Komiserliği Ankara ve Edirne'den dönen Rum ve Ermeni mültecilere gerektiği şekilde yardım edilmediğini iddia etti. İngilizler, Ermenilerin bir an önce evlerine dönerek sadece geçimlerinin sağlanmasını değil, ayrıca mal ve mülklerin bir an önce iadesini de istiyordu. Evlerine dönen gayrimüslimlere ne kadar yardım yapıldığı Hariciye Nezaretinden soruldu. Bunun üzerine, yapılan yardımlar Dâhiliye Nezareti tarafından açıklandı.³⁶

Osmanlı Devleti'nin tebaası içinde uğraştıkları sadece Ermeni veya Rumlar değildi. Ermenilere verilen İngiliz desteği ve Ermenilerin bu durumu fırsata çevirmesi Osmanlı Devleti'nin diğer tebaalarını da etkilemişti. Buna göre Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zafiyet, genelde devletin yanında yer alan Süryanileri de bağımsızlık için fırsat kollamaya teşvik ediyordu. Çeşitli ülkelerden gönderilen ve sansür edilen Ermeni mektuplarından alınan bilgilere göre bir kısım Süryani milletin müstakil bir mukadderat takip etmekte oldukları anlaşılıyordu. Bu maksatla İngilizlerin himayesi altında İstanbul'da büyük bir meclis teşkil edilecekti.³⁷

Sevk sonrasında yaşanan önemli bir sorun da Ermenilere ait malların durumu oldu. Mesela sevk ettirilen Ermenilerden geri dönemeyenlere ait terk edilmiş gayrimenkullerin Ermeni yetimleri ve cemaatinin ihtiyaçları için kullanılması Trabzon Ermeni cemaati tarafından talep edildi. Trabzon'a gelen İngiliz kumandanı da bu teklifi yeniledi. Fakat hükümet kanunlara aykırı olduğu gerekçesiyle bu talebi reddetti³⁸ İngiliz temsilcileri Ermenilere ait mallar ve gayrimenkullerle hep yakından ilgilendi. Muhacirin İşleri Genel Müdürlüğünden

³⁵ BOA, *Hariciye Vekâleti Mütareke Evrakı (HR. MÜ.)*, 43/30; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Haz.: Ahmet Altıntaş- Mehmet Canatar- Oğuz Çakıl- Recep Karacakaya- Ali Kaya- Bülent Kulüp, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osm. Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 203-204.

³⁶ BOA, *Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.)*, 4559/341903; BOA, *Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısmı (DH. SYS.)*, 53-2/341903; *Tasvir-i Efkâr*, 1 Kanun-u Evvel 1334.

³⁷ BOA, *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Belgeleri (DH. EUM. AYŞ.)*, 33/13.

³⁸ BOA, *Dâhiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS.)*, 54-3/45.

Hüdavendigâr vilayetine yazılan yazıda memleketlerine dönen Rum ve Ermeni mültecilere ait malların iade edilip edilmediği, evlerine yerleştirilip yerleştirilmediği soruluyor ve teftiş için bir İngiliz heyetinin bölgeye geleceği bilgisi veriliyordu.³⁹

İngiliz yetkililer Mütareke sonrası Ermenilerin memleketlerine dönmeleri için özel çaba sarf ettiler. Örneğin Trabzon'daki İngiliz temsilcisi Trabzon valisinin yanına giderek Erzurumlu, Trabzonlu, Bayburtlu, Erzincanlı olmak üzere yedi yüz kadar göçmenin yerlerine iadelerinin mümkün olup olmadığını sordu. Bu konu ile ilgili de vali, Dâhiliye Nezareti'nden bilgi istedi. Gelen cevapta mümkünse reddedilmesi, değilse sadece Trabzon'dan sevk edilenlerin kabul edilmesi bildirildi. Burada da görülmektedir ki her ne kadar Ermenilerin evlerine dönmelerine izin verilmiş dahi olsa dahi dönemin şartları bakımından bazen bu mümkün olmadı.⁴⁰

Savaş koşulları altında hükümet sevk ve iskân sürecini dikkatle izlemiş ve göçe tabi tutulan halkın can ve mal güvenliğini korumak için her türlü tedbiri almıştı. Bu amaçla gerekirse orfî hukuk çalıştırıldı. Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin korunması amacıyla Ermenilere haksızlık eden kim olursa hatta ordu mensubu, kamu görevlisi veya sivillerin cezalandırılmasında tereddüt edilmedi. Bu konuda İngiliz Yüksek Komiserliği de gerekli tedbirleri aldı. Suriye taraflarına sevk edilmiş olan Mardiros Sarıyan isminde bir Ermeni'nin Manisa ve Saray köyündeki mülklerinin İzmir tüccarından Ali Fikri, Zeki ve Ahmet beyler tarafından gasp edildiği iddiasıyla İzmir'de Divan-ı Harb-i Örfî kurulmasına karar verildi. Mahkemenin kurulması ve daha sonrasında davanın süreci İzmir İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından kurulan bir komisyonca takip edildi.⁴¹

Savaş şartlarında sevk ve iskân hakkında her türlü tedbirin alınmasına rağmen Osmanlı Hükümeti'nin zaman zaman gözden kaçırdığı ihmalleri de görülmüş fakat İngiliz yetkilileri bu ihmallerin her zaman takipçisi olmuştur. Örneğin, Boğazlıyan kazasına geri dönen Ermeni göçmenlerin iâşe ve tohumluk ihtiyaçlarının temin edilmediği, İngiliz Yüksek Komiserliğinden Hariciye Nezaretine, oradan da Ticaret ve Ziraat Nezaretine bildirildi. Acilen tohumluk ve iâşe ihtiyaçlarının temini Ankara'dan istendi.⁴² Yukarıda anlatılanlardan anlaşılacağı üzere İngiltere özelde sevk ve iskân olayıyla genelde Anadolu'daki

³⁹ BOA, DH. ŞFR., 97/156.

⁴⁰ BOA, DH. KMS., 53-1/81.

⁴¹ BOA, DH. EUM.AYŞ., 38/62.

⁴² BOA, DH. KMS., 53-1/81.

Ermenilerin sıkıntıları ile ilgilendi. Örneğin Bazı Avrupa gazetelerinde Suriye'ye sevk edilen Ermenilerden bin altı yüzünün İngilizler tarafından Salt'tan Kudüs'e gönderildiği yazılmaktaydı.⁴³

Mütareke sonrası İngilizler sevk ve iskân sırasında yaşananlarla ilgili olarak Osmanlı Devleti idaresine ve yargısına sıklıkla müdahale etti. Ermenilere kötü muamelede bulunan görevlilerin cezalandırılmasını veya iyi muamelede bulunanların ödüllendirilmesini istedi. Örneğin, İngiliz Siyasi Temsilciliği beş sene hapse mahkûm olan Bolu Asker Alma Şubesi yazıcısı Ahmet Refik Efendi'nin, sevk sırasında Ermenilere iyi muamelesinden dolayı yargı bağımsızlığını hiçe sayarak serbest bırakılmasını istedi. Söz konusu kişinin ancak afla serbest bırakılması mümkün olduğundan padişahтан bu konu hakkında ferman çıkarılması dahi istendi.⁴⁴

Bu dönemde sevk ve iskanla ilgili yaşanan bir sorun da sevk sonrası zor durumda kalmış Ermeni çocuklarıydı. Devlet bu çocukları sadece yardım amaçlı olarak Müslüman ailelerin yanına vermişti. Mütarekeden sonra bu çocukların kendi bağlı oldukları cemaat başkanlarına teslim edilmesine karar verildi. Burada karşılaşılan bir sorun da milliyetleri kesin olarak bilinmeyen çocukların durumuydu. Devlet bu konuda Ermenilere de güvenmiyordu. Ermeni denilerek Müslüman olduğu kesin olan çocukların Hristiyan yapılmak istendiği iddiaları vardı. Hatta pek çok İslam çocuğu zorla alıkonularak patrikhaneye götürülmüştü. Kadıköy'de Gençlik Vahdeti Mecmuası Müdürü Ali Yekta Bey'in evinden eşinin ve evlatlığının alınarak bir müddet Şişli'deki Bitaraf adı verilen yerde alıkonulması bu duruma en çarpıcı örnekti. Aslında bunların Müslüman oldukları İngiltere Elçiliğince bilindiği halde hiçbir işlem yapılmadı.⁴⁵

Osmanlı Hükümetinin veya yöneticilerinin en küçük hatalarında müdahale eden ve hukuki olarak gereğinin yapılmasını isteyen İngilizler, söz konusu Ermeniler olduğu zaman hukuku görmezden geldiler hatta çoğu zaman Ermenilerin gerçekleştirdiği hukuksuzluklara sahip çıktılar. İngilizler tarafından Haydarpaşa'da Rıza Paşa arsasına nakledilen Ermeni göçmenleri İngilizlerin himayesinden cesaret alarak izinsiz kulübeler yaptılar ve buralara yerleştiler. Bu kulübelerin civarına inşa ettikleri tuvaletlerin lağım çukurlarının dolması sebebiyle bu pislikler denize aktı.

⁴³ BOA, DH. ŞFR., 89/125.

⁴⁴ BOA, Dâhiliye Komisyon-ı Mahsus, 3/41; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), s. 258-259.

⁴⁵ BOA, DH. KMS., 52-2/79.

Ermenilerin belediye kanununa aykırı bu inşaatların yapımına devam etmesinde İngilizlerden aldıkları destek etkili oldu.⁴⁶

İngilizlerden her tülü desteği alan Ermeniler her buldukları fırsatı değerlendirmekten geri kalmamış ve devletlerine karşı düşmanlarla iş birliği yapmıştır. Rumların yortusu sebebiyle Beykoz Ermeni okulunda 2 Şubat 1919'da Rum ve Ermeniler tarafından on İngiliz ve on civarında Fransız askerinin katıldığı bir balo düzenlendi. İngiliz, Fransız, İtalyan, Ermeni ve Yunan marşları söylendikten sonra Kabataş'ta İtilaf Devletlerinin işgal ettikleri fabrikada tercümanlık yapan Serkis adlı bir Ermeni orada bulunan yabancı devletlere minnettarlıklarını şöyle ifade ediyordu:⁴⁷

“Saygıdeğer misafirler, bunca senedir düşmanlarımızın pençeleri altında ırz ve namusumuz ayaklar altına alındı. Çocuklar kesildi. Halkımız öldürüldü. Bundan sonra düşmanlara hadlerini bildireceğiz. Rum ve Ermeni ittifakı sayesinde onlar da bizim ne olduğumuzu anlayacaklardır. Biz zavallılara yapmadık hakaret bırakmadılar. İtilaf Devletleri sayesinde düşmanların pençeleri altından kurtulacağız ve kurtulduk. Yaşasın İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunanistan ve Ermenistan. Kahrolsun zalim düşmanlarımız.”

Daha sonra Beykoz Ermeni papazı iken İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde görevlendirilen Paso Himayak Efendi de başı açık ve elleri yukarı kalkık Serkis'in sözlerine benzer bir şekilde yıllarca birlikte sorunsuz yaşadığı Osmanlı Devleti aleyhine sözler söylemişti:⁴⁸

“Ey mazlum milletler! Altı yüz senedir başımıza bela kesilen düşmanlarımız, bilmiş olunuz ki ebedi düşmanlarımızdır. Bakınız, şimdiye kadar namusumuz ayaklar altına alındı. İhtiyar baba ve analarımız kesildi. Çocuklarımız katledildi. Bu altı yüz senelik düşmanlarımızın bize yapmadık fenalıkları kalmadı. Bizi bu altı yüz senelik düşmanlarımızdan muhterem İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanistan kurtardı. Biz böyle birleşmeseydik bu ebedî düşmanlarımız bizi mahvedeceklerdi.”

Orada bulunan tüm Ermeni ve Rum vatandaşları bu kişiler ile aynı görüşte değildi. Rum ahalisi idare heyetinden Bakkal Yorgi, İrakli ve Manuto efendiler konuşmaya müdahale ettiler ve böyle konuşulmamasını istediler. Bunun üzerine Paso Himayak Efendi sözlerine son verdi. Gerçekleri dile getiren Ermenilerin

⁴⁶ BOA, *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahallîye ve Vilayat Müdürlüğü* (DH. UMVM.), 101/38.

⁴⁷ BOA, *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri* (DH. EUM.), 78/10.

⁴⁸ BOA, DH. EUM., 78/10.

sayısı sadece bir avuçtu bu kişilerin ise sesleri fazla çıkmıyor, cesaret edip konuşanlar ise kısa sürede baskıyla susturuluyordu.⁴⁹

Ermeniler tarafından Osmanlı Devleti aleyhine yürütülen faaliyetler sadece İstanbul veya Anadolu ile sınırlı değildi; mesela Balkanlar'da da Ermenilerin bazı faaliyetleri tespit edilmişti. Filibe'de de Ermenilerin hükümet aleyhinde bazı harekât ve teşebbüslerine dair araştırmalar yapıldı. Yapılan araştırma sonucu 1915'de geçici olarak İngiltere Konsolosluğuna vekil olarak atanan Fahri Konsolos Heard'un, Ermeni çeteleriyle ilişkide bulunduğu anlaşıldı. İngilizlerin Kuyumcuyan adlı şahıs ile birlikte çalıştıkları istihbaratı alınmış fakat daha sonra irtibat kesilmişti.⁵⁰ Gerek aslen Bulgaristanlı ve gerek Türkiyeli firari Ermeniler, Bulgar kamuoyunun ve Bulgaristan kabinelerinin kendi haklarındaki iyi niyetlerine güvenerek her fırsattan istifade ile Bulgar basınında ve Bulgar kamuoyunda Osmanlı Hükümeti ve Türkler aleyhine faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bunu yanı sıra Bulgaristan'ın muhtelif kasabalarında Ermeniler dükkânlarını kapatarak güya Türk zulmüne kurban giden binlerce maktul Ermenin ruhu için kendi kiliselerinde dualar edip, nutuklar söylediler. Bulgarca ve Fransızca hitap namerler yayınlayarak Bulgarları ve tüm dünyayı Türkler aleyhine ayağa kaldırmaya çalıştılar. Ayrıca Dedeağaç'da Rus, Fransız ve İngiliz gibi düşman devletlerin konsolosları Ermeni kilisesinde icra edilen ayinde hazır bulundular ve bazı Bulgarlar da bunlara eşlik etti. Bulgarların Ermeniler karşı teveccüh ve muhabbetine rağmen Ermeniler Bulgar basınında etkili olamadı.⁵¹

Ermeniler, İngilizlerin desteğine güvenerek her türlü fırsatçılığı kolluyor; hatta bu desteği suiistimal ederek Türklere iftiralar atıyorlardı. İstanbul'da ikamet eden Mariamadlı bir kadın, evinin Türkler tarafından elinden zorla alındığını iddia ederek İngiliz Yüksek Komiserliğine başvurdu ve şikâyete bulundu. İngiliz Yüksek Komiserliği Dâhiliye Nezaretinden Mariam'a ait İstanbul Aksaray Peştemalcı sokağında bulunan evi ile ilgili bilgi istedi. İstanbul Polis Müdürlüğü Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda bu satışın ilgili kişinin rızası ile gerçekleştiği bilgisini verdi.⁵²

Rum ve Ermeni yetimlerinin tedavisine tahsis edilmek üzere Ermenilere ait İstanbul'un değişik yerlerindeki mülklerin Ermenilere geri verilmesi İngiliz

⁴⁹ BOA, DH. EUM., 78/10.

⁵⁰ BOA, HR. SYS., 2881/34.

⁵¹ BOA, HR. SYS., 2880/9.

⁵² BOA, DH. UMVM., 159/32.

temsilciler tarafından Osmanlı Hükümetinden sıklıkla talep edildi.⁵³ Osmanlı Hükümeti 1919'da konuyla ilgili patrikhaneden alınan muvafakati İngiliz Kumandanlığına gönderdi ve Ermeni yetimlerine tahsis edilecek bina hakkında bilgi verdi.⁵⁴

1919 yılında Lâpseki, Bayramiç ve Ezine hapishaneleri İngilizler tarafından teftiş edildi ve sadece Ezine Hapishanesinin durumundan memnun kalındı. Lâpseki'ye gelen heyet hapishanede bulunan iki Ermeni ile bir Rum'un tahliyesini talep etti ise de o sırada yetkili bir kişinin bulunmamasından dolayı bu kişiler serbest bırakılmadı. Gerek bu üç tutuklunun gerek diğer hapishanelerde bulunan Hristiyan tutukluların tahliyeleri İngilizler tarafından çeşitli defalar istendi.⁵⁵ Ayrıca İstanbul valisinin padişaha yazdığı bir yazıdan anlaşıldığı üzere İngiliz Teftiş Heyeti tarafından tedavi için hastanelere gönderilmek üzere tevkifhaneden alınan Rum, Ermeni ve diğer milletlerden 44 erkek ve pek çok başka kişi bu heyet tarafından serbest bırakıldı.⁵⁶

Osmanlı Devleti'ni meşgul eden başka bir sorun Ermeni çocuklarının durumuyla ilgiliydi. Buna göre sevk sırasında değişik sebeplerle ailelerinden alınan çocuklarının geri verilmesi gündeme geldi. İngiliz Yüksek Komiserliği Hariciye Nezaretinden bizzat bu konu hakkında isteklerde bulundu ve gereğinin yapılmasını istedi. Mesela Ankara'da Müslüman yapılmış iki Katolik Ermeni çocuğunun serbest bırakılarak Ermeni temsilciliğine verilmesi, buranın kabul etmediği takdirde annelerine teslim edilmek üzere İstanbul'a gönderilmesi ve bu konuda İngiliz askerî memurlarına bilgi verilmesi hususunda Dâhiliye Nezareti'nden Ankara valiliğine bir telgraf gönderildi.⁵⁷

Ermeniler savaş sırasında illegal faaliyetleri için değişik işletmeleri kullanmaktan da geri durmadı. Bu gibi yerler çoğu zaman doğrudan İngilizlerin himayesi altında hizmet vermekteydi. Bu işletmelerden birisi 1918 yılında Sivas'ta İngiliz halı fabrikası olarak görülen, gerçekte ise halı yapımı ile alakası olmayan bir yerdi. Seferberliğin başından beri üç Ermeni tarafından işletildiği Sivas Valiliği tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmişti. Dış görünüş olarak İngiliz bayrakları ile süslü bu yer, sık sık sigara kaçakçılığıyla da gündeme geliyordu.⁵⁸

⁵³ BOA, DH. UMVM., 158/61.

⁵⁴ BOA, DH. UMVM., 160/1.

⁵⁵ BOA, Dâhiliye Nezareti Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH. MB. HPS.,) 109/30.

⁵⁶ BOA, DH. MB. HPS., 109/9.

⁵⁷ BOA, DH. ŞFR., 96/303.

⁵⁸ BOA, DM.KMS., 50-3/28.

Ermeniler Batılı devletler tarafından tahrik edilmiş ve silahlandırılmıştı. Bu konuda yetimleri ve yetimhaneleri kullanmakta tereddüt etmediler. Ermeni yetimhanesini teftiş bahanesiyle Anadolu'da bulunan Mıgırđıç adındaki bir Ermeni, Ankara'daki İngiliz subayından aldığı emir üzerine Köşkeryan, Artin ve Kığork adlarındaki Ermenilerle birlikte Keskin'de bulunan bazı Rum ve Ermenileri silahlandırdı. Ayrıca Kayseri'den silah getirmeye çalıştı.⁵⁹

İngilizler bölgede bulunan Ermenileri kendilerine bağlamak için birçok bölgedeki sözü geçen etkin kişilere mektuplar gönderdi. Bu mektuplarla, Türklere yapılacak saldırılarda kendilerine destek aradılar. Ermeniler İngiliz Hükümetinin desteğiyle Zaho'da bir araya geldi. Kürdistan'ı istila etmek arzusuyla köyleri ve mescitleri uçak ile bombalayarak birçok kişinin ölümüne neden oldular. Ermeniler saldırılarda İngilizlerle birlikte çalıştı. Ayrıca Cizre'nin Silopi nahiyesinin beş köyüne saldırı düzenlendi. Cudi Dağı ile Şırnak istikametinden bir İngiliz uçağından atılan bombalar köyün mescidi ile Şırnaklı bir ağanın evine isabet etti. Bu şekilde İngilizler de amaçlarına ulaşmaya çalışıyordu.⁶⁰

Sadaretten Dâhiliye Nezaretine yazılan 1919 yılına ait bir yazıda İngilizlerle Ermenilerin yakın ilişkisi anlatılıyordu. Ermenilerin Kafkasya'da sınıra yakın bazı yerlerde huzursuzluk çıkardığı bilinen bir gerçektir. Bunun üzerine Erkan-ı Harbiye buraya on bin asker göndererek gerekli tedbirleri aldı. Bu sırada iki İngiliz subayı Ermenilere yol verilmesi için talepte bulundu. Bu talebin reddedilmesi üzerine Ermeniler başka yolları kullanacaklarını söyleyerek geri döndüler. İngiliz subaylarının kontrolündeki Ermeni kuvvetleri Nahcivan'ı ve çevre Müslüman bölgeleri zapt etti. Ermeniler başlarında bu İngiliz subayı oldukları halde Kars ve Sarıkamış civarlarında Müslümanlara yönelik pek çok saldırı gerçekleştirdiler. Dâhiliye Nezareti de Erzurum, Bitlis, Van ve Trabzon vilayetlerine gönderdiği telgrafta bu duruma dikkat çekerek gerekirse devletin her türlü tedbiri alacağını ilan etti.⁶¹

İngiliz Yüksek Komiserliğinden 1919 Ağustos ayında Babıâli'ye yazılan telgrafta Bayezid ve Karakilise arasındaki bölgede Ermenilere saldırması için Kürtlerin Osmanlı subayları tarafından tahrik edildiği ve Kafkas hududunda asayişin sağlanamadığı yazılıydı. Babıâli verdiği cevapta İngiliz Yüksek

⁵⁹ BOA, DH. ŞFR., 104/246.

⁶⁰ BOA, DH. KMS., 53-3/4.

⁶¹ BOA, DH. KMS., 53-2/4.

Komiserliğinin yazısının gerçeği yansıtmadığını bildirdi. Bilakis orada bulunan Ermeniler Müslümanlara yönelik katliamlara devam ediyordu.⁶²

Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde vuku bulan Ermeni ve İngilizlerin başlattığı olaylar zaman zaman kendilerinin bile kabul edemeyeceği hudutlara erişiyordu. Kafkasya'da Ermeniler Müslümanlara karşı zulümlerini sürekli olarak artırdılar. Bu Ermeni saldırıları sınıra kadar dayandı. Hatta Ermeni topçuları sık sık toplarla saldırıda bulundu. İngilizlerin Gümrü'de İngilizceyi iyi bilen Ermenilerden bir alay teşkil ederek bu alayı Erzurum'a doğru gönderecekleri haberi de alındı. Hatta Erzurum İngiliz temsilcisi Rawlinson İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhına çektiği bir telgrafla Ermenilerin Müslümanlara karşı katliamını kabul ederek artık Ermenilerin durdurulmasını istedi. Bu şekilde İngilizler, aslında mağdur olan tarafın istikametini de göstermiş oluyordu.⁶³

Ermeniler, ülke içinde karışıklık çıkarmak hususundaki faaliyetlerini bazen itiraf etmekten de çekinmiyordu. Örneğin Rus ordusuyla birlikte Van ve Bitlis civarına kadar gelmiş ve oradan Sünne'ye geçmiş Rusyalı bir Ermeni, İtilâf Devletlerinin özellikle İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı topraklarında ve özellikle başkentte ihtilâl çıkartmak için Yunanlı politikacılar nezdinde gizli gizli çalışmakta olduklarını söylemekteydi. Ayrıca yakın zamanda İstanbul'da büyük bir olay olacağı bilgisini de vermişti.⁶⁴

Dâhiliye Nezaretinden Kasım 1919'da Van vilayetine gönderilen bir belgeden anlaşıldığına göre İngilizler bin beş yüz kadar Ermeni ile beraber uçakla Bitlis ve Musul arasında yaşayan Kelikuyan Aşiretine saldırmıştı.⁶⁵ Saldırılarda İngiliz ve Ermenilerden beş yüz ölü ve altmış yaralı olduğu; ayrıca iki top, iki mitralyöz ile çeşitli silah ve cephane ele geçirildiği ileri sürüldü. Guyanlılardan on iki ölü ve yaralı bulunduğu söylenilmekte ise de İngilizler Kelikuyan'ın tamamen yok edildiğini iddia etti. Ayrıca Kürtlerden yetmiş seksen civarında yaralı ve altmış ölü vardı. Nasturilerden de iki katı zayıat olduğu bilinmekteydi.⁶⁶

Yetki kullanımında suiistimal ve sahteciliğe dair pek çok örneği yine sevk ve iskân sürecinde görmek mümkündü. Erzincan ve Kemah sevkinde müdahalesi olduğu iddiasıyla tutuklu bulunan Eğinli Kasap Mustafa tarafından verilen dilekçeden anlaşılmaktadır ki 1920'de tutuklu buldukları Mülkiye

⁶² BOA, DH. KMS., 53-2/86.

⁶³ BOA, DH. KMS., 53-3/15.

⁶⁴ BOA, HR. SYS., 2882/18.

⁶⁵ BOA, DH. ŞFR., 104/176.

⁶⁶ BOA, DH. KMS., 53-3/70.

Hapishanesinde İngiliz tercümanı olduğu öğrenilen ve resmî İngiliz elbisesi giyen, ancak lisanından Ermeni olduğu anlaşılan bir şahıs bulunuyordu. Bu kişi gerçekten de İngiliz olmayıp Ermeni asıllı bir kişiydi. Ermeniler bu bölgede çoğu zaman İngiliz kıyafetleri ile gezmekteydi.⁶⁷

Ermeniler ve onu destekleyenler sadece Osmanlı tebaasını öldürmekle iktifa etmiyorlar; ayrıca her türlü soygunculuk faaliyetini de gerçekleştiriyorlardı. Örneğin 1919'da Erzincan'a gelen iki İngiliz subayı ile mutasarrıf arasında geçen konuşmadan Dersim'deki asayiş durumu, Erzincan'da Ermeniler tarafından Müslümanlara nasıl zulüm yapıldığı ve tahribatın ne kadar olduğu anlaşılmaktadır. Mutasarrıf, Dersim'de Rus ve Ermeniler tarafından Müslümanlara birçok mezalim yapıldığını, çok sayıda insanın öldürüldüğünü ve kasaba ve köylerdeki hanelerin tahrip edildiğini söylemekteydi. Ermeniler Kars ve Sarıkamış havalisindeki İslâm köylerinden zorla nakliye aracı toplamakta ve bu araçlar İngiliz ve Amerika hükümetleri tarafından Batum'a getirilmekteydi.⁶⁸

Sevk ve iskân sürecinde Osmanlı Devleti'nin şahit olduğu en trajik olanı Ermenilerin öldürmekten öte işkence yöntemleriydi. Bu, Ermenilerin bağımsızlık arayışından ziyade Türk düşmanlığının en aşikâr vesikasıydı. Buna göre Pasinler kazasının İsasor Köyü yakınlarında 1919'da üç Müslüman cesedi bulundu. Cesetlerden biri gövdesinden ikiye ayrılmış, biri altı yerinden süngü ve kurşun ile parçalanmıştı. Ayrıca yaklaşık 15 yaşlarında bir çocuk, burnu, ağzı ve kulakları kesilerek katledilmişti. Bu üç cesedin Namervan kazasının Norşin Köyü'nden oldukları anlaşıldı. Erzurum'daki İngiliz temsilcisinin yaptığı araştırma sonucu cinayetin Oltu'nun 18 km kadar doğusunda Pertus Köyü Ermenileri tarafından yapıldığı öğrenildi.⁶⁹

Ermenilerin işkence yöntemleri muhtelif şekillerdeydi ve bazen de bu işkence ve katliamlara suç ortağı olarak İngilizler de doğrudan veya dolaylı olarak dâhil oluyorlardı. Örneğin Ermeniler, Kınalı ve Karahaç'ta 1919 yılında Osmanlı askerlerinin çekilmesinden kısa süre sonra yedi bin altmış Müslüman'ı yakmak suretiyle öldürdü ve üç yüz altmış genç kadını beraberlerinde götürdüler. İki ay sonra Şehril nahiyesinin Amup köyünde üç gün süren çatışmadan sonra hiçbir şey yapmayacaklarının garanti vermelerine karşılık halkı kandırarak bin üç yüz erkeği ve altmış genç kadını alıkoydular ve işkence yaptılar. Bölgeye gelen İngiliz

⁶⁷ BOA,HR. SYS., 2555-4/176.

⁶⁸ BOA,DH. EUM. AYŞ., 13/47; DH. EUM. AYŞ., 15/53.

⁶⁹ BOA,DH. EUM. AYŞ., 13/32.

kumandanlarına tüm yaşananlar delilleri ile sunulmasına rağmen İngilizler tarafından bölgenin geçici olarak Ermenilere verilmesini istendi.⁷⁰ Zaho'da toplanan bir Ermeni çetesi de İngilizlerle birlikte sınıra saldırarak köyleri ve camileri uçaklarla tahrip ettiler ve pek kişinin ölümüne yol açtılar.⁷¹

Bayezid Mutasarrıflığına ait 1919 tarihli bir telgrafta mutasarrıflığın İngilizler tarafından Ermenilere terk edildiği yazılıydı. Ermeni tercümandan alınan bilgiye göre Iğdır'dan gelen İngiliz subayı, bu bölgenin İngilizler himayesinde oluşturulan Ermenilere terk edileceğini ve bunun için bir aya kadar on beş bin Ermeni askerinin Bayezid livasına sevk edileceğini söylüyordu. Kısa bir süre sonra bölge, İngilizler ve Ermeniler tarafından işgal edildi. Zaten yukarıda örnekte görüldüğü üzere Ermeniler gerekli gördüklerinde İngiliz elbisesi giyerek bölgede çeşitli faaliyetlerde bulunuyorlardı.⁷²

İngilizler bölgede her türlü olaya müdahale ettikleri gibi yerel idarenin azınlıklarla ilgili yaptığı her türlü faaliyeti de takip ediyorlardı. Bununla ilgili olarak Erzurum vilayetinden Kazım Karabekir Paşa, Ermenilerin sınır civarında yaptıkları saldırılar ve katliamlar hakkında hazırlanan raporları Erkan-ı Harp Başkanlığının yanı sıra İngiliz temsilcisine de ulaştırıyordu.⁷³

İngilizler sadece mutasarrıflıklara el koymakla da yetinmiyorlar; Türklerin silahsızlanması ve bilakis Ermenileri silahlandırmak adına da faaliyet yürütüyorlardı. Bir İngiliz torpidosu ile bir İngiliz subayı 1919'da Trabzon'a geldi ve Batum'da bulunan Beşinci Fırkaya ait askerleri tutukladı. Tüm silah ve cephanelere el konuldu. Silahlardan bir kısmı Ermenilere verildi ve bir kısmı da denize atıldı. Bu durum Türklerin, Ermeniler tarafından katledilmesi için fırsat ortamını da yaratıyordu.⁷⁴

Yukarıda anlatılan bölgede yaşanan Ermeni isyanları ile ilgili yetkililerce sık sık tahkikatlar yapıldı. Mesela Amasya Jandarma Komutanlığı Merzifon ve Gümüşhacıköy'de tahkikatlar gerçekleştirdi ve bir rapor hazırladı. Rapora göre Amerika ve İngiltere bölgeye cephane, tüfek, makineli tüfek ve iki toparlak getirmişti. Bizzat makineli tüfek açık olarak görülmüştü. Fakat hiçbir şahsa tüfek verildiğine dair bilgi elde edilemedi. Yalnız gerektiğinde verilmek ve kullanılmak üzere silahların saklandığına dair kesin kanaat mevcuttu. Ayrıca,

⁷⁰ BOA, DH. KMS., 53-1/24.

⁷¹ BOA, DH. ŞFR., 102/302.

⁷² BOA, DH. KMS., 53-2/104.

⁷³ BOA, DH. KMS., 53-2/104.

⁷⁴ BOA, DH. KMS., 53-3/15.

yukarıda da defaatle görüldüğü üzere, Amerika ve İngiltere açıktan açığa Ermeni ve Rumları himaye etmekteydi.⁷⁵

Merzifon'a İngiliz askerlerinin koruması altında her gün on beş-yirmi araba ile içeriği bilinmeyen malzeme taşınyordu. Bu arabaların büyük çoğunluğu malzeme taşımaktaysa da bunların arasında şüpheli olanlar davardı. Diğer taraftan Merzifon'da bulunan İngilizlerin Ermeni ve Rumlarla sıkı temasta buldukları ve Ermenilerden yüz asker kaydettikleri haberi alındı.⁷⁶

5. Mondros Mütarekesi Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Karşılaştığı Sorunlar

İngiliz kuvvetleri Mütareke'nin imzalanmasından sonra sınır çizgisini aşarak Urfa, Maraş ve Antep vilayetlerini işgal etti. Ancak orada buldukları bir sene müddetince hükümetin icraatlarına müdahale etmedi. 31 Ekim 1919 tarihinde Paris Umumî Meclisinin kararı üzerine İngilizler adı geçen bölgeleri boşaltarak Fransızlara teslim etti. Fransızlar, İngilizlerin işgal ettikleri yerleri değişiklik yapmadan teslim alacakları garantisini verdi. Fransızların işgalinden önce Ermeniler her zaman yaptıkları gibi yine hayatlarının tehlike içinde olduklarını söyleyerek bir devletin garantisi altında yaşamak istediklerine dair gösteriler yaptılar. Maraş, Antep ve Urfa vilayetlerinde Fransızlardan önce yukarıda söylendiği gibi İngiliz kitaları vardı. İngilizler buralarda hükümet işlerine karışmadıkları, halka nispeten daha iyi davrandıkları ve Ermenileri açıkça silahlandırmadıkları için İngilizlere karşı bu bölgede hiçbir ayaklanma olmamıştı. Karşılıklı ilişkiler sorunsuzdu. Hatta bunun tesiriyle bölgeyi Fransızların işgal edeceği duyulunca Urfa ve Maraş halkı yazdıkları protesto yazılarında, bu yeni işgalin geçici olması durumunda İngilizlerin yerlerinde kalmasını talep ediyorlardı. Bu rica İngiliz idaresini istemelerinden kaynaklanmış değildi. Bu durum Fransızların Adana'daki idaresini bildiklerinden, menfaatleri açısından İngilizleri daha fazla tercih etmelerinden ileri geliyordu. Diğer taraftan İngilizler bölgede Nasturiler ve Ermenileri silahlandırarak Kürt aşiretleri aleyhine tahrik ettikleri, bazı önde gelen kişileri tutuklayıp sürgüne gönderdikleri, özetle Müslümanları rencide edecek siyaset takip ettikleri için İmadiye, Zibar, Akra ve Revandüz'de İngilizler aleyhine ayaklanmalar başlamıştı. Neticede adı geçen yerlerde mahallî idareler kuruldu. Cizre'de toplanan silahlı 16 aşiret başkanı İngiliz idaresini kabul

⁷⁵ BOA, DH. KMS., 54/65.

⁷⁶ BOA, DH. KMS., 53-1/41.

etmeyeceklerine dair telgraf çektiler. Antep, Maraş ve Urfa vilayetlerinde de Fransızların Türk bayrağına hakaret ve hükümet işlerine müdahale etmeleri sebebiyle ayaklanmalar başladı. Bu yüzden Maraş viraneye döndü.⁷⁷ Antep'teki İngiliz ve Fransız kumandanları tarafından verilen ortak beyannameye göre Maraş'a gelen Fransız kıtalarının %90'ı Ermeni'ydi.⁷⁸

Bölge Fransızların kontrolüne geçtikten sonra Mersin ve İskenderun'a 8 tabur Cezayir askeri çıkarıldı. Aynı zamanda etraftan toplanan üç bin kadar Ermeni askerinin bir kısmı bölgeye sevk edildi, bir kısmı da Adana'da toplandı. O zamana kadar Adana merkezinde bir miktar İngiliz askeri, Ermeniler tarafından yapılacak katliamı engellemişti. İngiliz askerlerinin tamamen gitmeleri durumunda derhal katliamlara girişileceğinden korkuluyordu. Hükümet İngiliz askerlerinin her ne olursa olsun Adana'da kalmasını istiyordu. Maraş, Antep ve Urfa'nın durumu Fransızların bölgeyi teslim almasından sonra çok değişti. Öncelikle İngilizler Osmanlı Hükümetinin varlığını onaylayarak hükümetin uygulamalarına asla müdahale etmemişti. İslam ve Hristiyan ayırt etmeksizin bütün ahaliye eşit bir şekilde davranmıştı. Fransızlar ise her işin ayrıntısına kadar müdahale ediyordu. Resmî günlerle cuma günlerinde Maraş Hükümet Konağı ile Maraş Kalesi'ne Osmanlı sancağının çekilmesi adet haline gelmiş iken bu uygulamaya son verildi. Askerî kıtalar içinde çok sayıda bulundurulmuş Ermeni askerinin Müslüman halka uyguladıkları tecavüz ve saldırılara izin verildi. Ayrıca Osmanlı hâkimiyetini ihlal ve İslami duyguları rencide edecek durumlara göz yumuldu.⁷⁹

15 Eylül 1919 tarihinde gerçekleşen Suriye İtilafnamesi süreçte son derece önemlidir. Bu itilafnameye istinaden İngiliz ve Fransızların anlaşmaları sonucu İngilizlerin Suriye, Maraş, Antep ve Urfa'dan çekilmiş, dahası buralardaki İngiliz ağırlığını hafifletilmişti. Fransızların gelmeye başlamalarıyla beraber Ermeniler asayiş bozacak tavırlar takındı ve Müslümanlarla gayrimüslim unsurlar arasında iyi ilişkiler bozuldu. Meydana gelen bu tür olayları engellemek için bir süreliğine İngilizlerin burayı terk etmemeleri gerektiği, İngiliz İrtibat Zabıtlığı vasıtasıyla İngilizlere bildirildi. Fransız elbisesi giymiş birtakım Ermenilerin bu tür davranışları bırakmaları ve aslen Antepli olmayıp dışarıdan gelen Ermenilerin yerlerine gönderilmesi talep edildi. Fransızların buraya gelmelerinin ardından Ermenilerin tavır ve hareketleri değişmeye başladı. Evlere baskın yapma gibi

⁷⁷ BOA, HR. SYS., 2544/13.

⁷⁸ BOA, DH. ŞFR., 650/2.

⁷⁹ BOA, HR. SYS., 2555/4; BOA, HR. SYS., 2543/4.

girişimler baş gösterdi. Ayrıca Fransızların dışarıdan getirdikleri Ermeni askerleri yerli Ermenileri olumsuz yönde etkiledi.⁸⁰

Urfa'da yaşayan bir Ermeni, Ermeni isyanı ile ilgili olarak yazdığı bir mektupta kendisinden başka Urfa'da hiçbir kimsenin ve özellikle Künzler ve Eckart ailelerinin hiçbir suretle olaylarda sorumluluğu olmadığını söylüyordu. Oysaki Urfa, Ermeniler tarafından isyanın merkezi haline getirilmişti. Özellikle Fransız, İngiliz ve Rusların isyanlarda ciddi etkileri mevcuttu.⁸¹

Diyarbakır ve Harput'a seyahatte bulunan Kilikya Ermeni piskoposu, gezisi sırasında mülkî ve askerî memurlara, Müslümanlarla Ermeniler arasındaki yanlış anlamaları gidermek ve dostluğu sağlamak için geldiğini, milletine geçmiş unutturarak Müslümanlarla hoş geçinmelerini nasihat ettiğini söylüyordu. Harbiye Nezaretine kolordu vasıtasıyla yazdığı bir yazı da bu düşüncelerini tekrarladı. Oysa piskoposun, Patrik Zaven Efendi'ye yazdığı mektuptan maksadının ne olduğu ve İngilizlerin Ermenilere yardım yaptığı anlaşılmaktaydı:

“İslâmların yakında sonunu görürüz. Bize nasıl yaptılarsa bizim de onlara öyle karşılık vermemizin zamanı geldi. Adana'dan iki papaz, kıyafet değiştirerek oraya geldiler. Ermenilerin küçük yortularında kilisede toplantı yapacaklar. İngiliz teftiş memurları buraya gelip gidiyorlar. Fransız müfettişleri de geliyor. Onlar bizim hayatımızı kontrol altına aldılar. Ermeni murahhası 6.600 lira getirdi. Gerek fakirlere gerekse malum olan cemiyetlere dağıtıldı. Parayı getiren piskopos, Piskopos Patrik Zaven Efendi'nin milletinin geleceğini düşünmeyerek hükümet aleyhinde yanlış bir siyaset takip ettiğini ve kendisini adeta buralara sürgün ettiğini söylemişti.”⁸²

Ermeni temsilcisi Kendikyan'nın 1920 yılına ait bir mektubunda dört kişiden bahsetmektedir. Diyarbakırlı Mağriki Ohan Falcıyan, Mığırdıç, Cercis ve Elyas adlı bu kişiler gizli bir şekilde Mardin'den Diyarbakır'a gelmişti. Buralarda gösteri yapmayı planlıyorlardı. Tekrar Mardin'e kaçtılar ve orada güvenlik kuvvetleri bu kişileri tutuklamaya çalıştı. Ermenilerle kılık değiştirilerek yapılan görüşmelerden polisin elde ettiği bilgilere göre bu kişiler Fransızlar tarafından korunuyordu. Fakat Protestanlığı yaymaya çalışan İngilizlerden de yardım

⁸⁰ BOA, HR. SYS., 2542/5.

⁸¹ BOA, HR. SYS., 2883/4.

⁸² BOA, HR. SYS., 2543/12.

görüyorlardı. Kısaca İngiliz ve Fransız teftiş memurlarının bu bölgede Ermenileri korudukları bir gerçektir.⁸³

Ermeniler bulunduğu bölgelerde giriştiği bölücülük ve yıkıcılık faaliyetlerini daha da güçlendirmek adına aktif bir nüfuz edinme faaliyetine de girişmişlerse de bunda pek başarılı olamadılar. Adana bölgesi ile ilgili Üçüncü Kolordu Kumandanlığından gelen bir rapora göre büyük çoğunluğu Müslüman olan vilayette, jandarma kuvveti yavaş yavaş Ermenileştirilmekte ve Fransız baş yöneticisi olan kişi Osmanlı Hükümetini temsil eden devlet memurlarının nüfuzunu kırmaktaydı. Maraş yakınındaki bir köyden Aziziye bölgesine gelen güvenilir bir kişinin ifadesine göre İngilizlerin korumasından emin olan Maraş Ermenileri ve İngiliz yönetimindeki bazı Ermeni memurları Müslüman ahaliye hakaret ve eziyette bulunuyordu. Bunun üzerine Müslüman ahali birleşerek bir heyet kurdu ve Maraş'taki İngiliz memuruna müracaatta bulundu. Ermenilerden ve memurlardan kötü halleri görülenler çok geçmeden tutuklandı. Maraş ve dâhilinde Osmanlı kanunlarının geçerli olduğu, İngilizlerin geçici bir süre için Maraş'ta oldukları ilan edildi.⁸⁴

Antep'te yaşanan vakaların benzerleri Adana'da da vuku buluyordu. Buna göre Adana'yı İtilaf Devletleri adına işgal eden Fransız işgal kuvvetlerinin büyük bir kısmı Fransız üniforması giyen Adana ve bağlı yerlerdeki Ermenilerdi. Bu kişiler intikam almak ve ülkede karışıklık çıkararak kendi çıkarlarını sağlamak amacıyla her çeşit zulmü yapmaktan geri durmuyordu. Ermeniler Fransa askerî birlikleri içinde bulunduğu sürece sorun çıkarmaktan çekinmeyeceklerini gösterdiler. O ana kadar meydana gelen tecavüz ve gasp olayları buna örnekti. Fransız askerî birliklerinden Ermeni askerlerinin çıkarılması ve yerlerine İngiliz veya gerçek Fransız askerinin gönderilmesi için İngiliz Generali Allenby'e talepte bulunuldu. Fakat İstanbul'daki İngiliz ve Fransız temsilcileri nezdinde ciddi bir girişimde bulunulmadı ve sonuç alınamadı.⁸⁵

Adana bölge sorumlusu Bremond ve Adana vali vekili Esat Bey arasında güvenliğin sağlanması hususunda yazışmalar yapıldı. Eşkıyaların köylerde yaptıkları soygun ve katliamlar sebebiyle vali kendi güçlerinin asayişini sağlamamakta yetersiz kaldığını Bremond'a bildirdi. Bremond ise gerekli tedbirlerin alındığını ama hükümetin de sorumluluğunun devam ettiğini söyledi.

⁸³ BOA, DH. KMS., 49-2/71.

⁸⁴ BOA, HR. SYS., 2542/3, 4, 5.

⁸⁵ BOA, BEO., 4549/341163.

Kısa süre içinde Çakıt civarında İbrahim Bey müfrezesiyle eşkıya arasında meydana gelen çatışmada bir eşkıya esir alındı. Bu eşkıya on dört süvari muhafızla şehre getirilirken Borsa kahvesi civarında Ermeniler tarafından saldırıya uğradı. Muhafız çavuşu engel olmaya çalışmışsa da o da saldırıya uğrayıp dövüldü ve silahı alındı. Eşkıya da başından yaralandı. Bunun yanı sıra İngilizlerin Adana İşgal Kuvvetleri Kumandanı General Mac'a yazdığı bir belgeden anlaşıldığına göre eşkıyanın takip ve uzaklaştırılması için gönderilen 40 kadar Ermeni çetesi zor kullanarak köy ahalisinin evlerine zarar verdiler ve eşyalarını gasp ettiler.⁸⁶

İngiliz yetkililer, Çukurova ve çevresini gizli antlaşmalarla Fransızlara bırakmış, Fransızlar ise burada Ermeni milislerini silahlandırarak sözde güvenliğin temininde kullanmıştı. Mersin'i işgal eden İtilaf Devletlerine ait üç vapurun Mersin limanına geldiği, bu vapurların içerisinde bulunan yedi yüz askerden %80'ninin Ermeni olduğu ve bu askerlerin Ermeni bayrağı taşıdıkları gözlemlendi. Bu konu hakkında Reşit Paşa İngiliz Yüksek Komiseri Amiral R. Webb'e bir mektup yazarak gizli amacı olan bu tür gösterilerin yinelenmemesini ve bu Ermeni birliklerinin düzenli Fransız birlikleriyle değiştirilmesi için gerekenin yapılmasını istedi. İngiltere her ne kadar Ermenilerin bu şekilde aşırı silahlandırılmasını isteme de bölgede isyanları desteklemekten geri durmadı.⁸⁷

Adana Merkez Müftülüğünün 7 Aralık 1919 tarihli yazısı halkın saadet ve hürriyetini sağlamak için geldiklerini ilan eden Fransızların Adana'da Müslüman halka karşı ihanet derecesine varan uygulamalarından bahsediyordu. Türk eşkıyalarının bir Ermeni köyüne saldırmasını fırsat bilen köylü bir Ermeni kadın şehir içinde bağırp İslam'ın kutsal değerlerine küfrederek Ermeni kulübüne gitti. Galevana gelen Ermeniler çarşıda Müslümanlara saldırdı ve dört Müslüman'ı katledip beşini yaraladı. Zabıta kuvvetleri ve İngiliz askerlerinin müdahalesiyle Ermenilerin esas gayesi olan Müslümanları topluca öldürmek düşüncesi ise sonuçsuz kaldı. Hemen arkasından müftülük bazı ulema ve ileri gelenlerden oluşan bir heyetle baş sorumlu Bremond ile görüştü. Ermeni çetesinin eşkıya takibine gönderilmesinin adaleti sağlamayacağından bahsedilerek çetenin geriye çağırılması istendi. Bremond, çetenin bir Fransız subayının kumandası altında bulunduğunu ve hiçbir olaya meydan verilmeyeceği söyleyerek Türk heyetinin isteğini reddetti. Ertesi gün, Ermeni çetesi İnnaplı, Kayırlı ve Arapköy köylerini basıp ahalinin mallarını yağmaladı. Çete üyeleri birçok kişiyi şiddetli bir şekilde dövdüler ve

⁸⁶ BOA, HR. SYS., 2555/4.

⁸⁷ BOA, HR. SYS., 2555/3.

tarlalarda rastladıkları çiftçileri katlettiler. Ayrıca İnnaplı köyünün ileri gelenlerinden Mustafa oğlu Ali Ağa adında namuslu bir zat, eşkiyadan olduğu iddiasıyla elleri kelepçeli bir halde Ermeniler tarafından şehre getirildi. Sancak mutasarrıfı Normand, bu kişinin eşkiya olduğu gerekçesiyle kurşuna dizilmesi emrini verdi ve infaz gerçekleşti. Bu durum derhal İngiliz başkumandanına yazılı olarak bildirildi ve şikâyette bulunuldu. Fakat İngiliz İstihbarat Şubesi, şikâyet mektubunu General Allenby'ye gönderdi. Bir gün sonra şehirde oturan Arapköylü Devran Ali adında bir kişi, Şeyh Murat köyü olayının olduğu gün eşkiyanın yanında bulunduğu dair bir Ermeni kadınının yalan ihbarı üzerine tutuklandı. Aynı gün kurşuna dizilmesine karar verildi. Adana müftüsü, baş sorumluya bir tezkire ile Devran Ali'nin namuslu bir kişi olduğunu, eşkiya ile bir münasebeti olmadığını, Şeyh Murat köyü olaylarının olduğu gün sabahtan akşama kadar Adana'dan dışarı çıkmadığını bildirdi. Birçok Müslüman'ın şahitliğinin yanı sıra Ermenilerden bazı şahısların da şahitlik yapabileceği belirtildi. İlk başta Devran Ali lehine şahitlik yapan Ermeni şahitler, maruz kaldığı tehditten sonra ifadelerini değiştirerek Devran Ali'nin aleyhinde şahitlikte bulundular. Müslümanlar ise ifadelerinde ısrar ettiklerinden hapse atıldılar. Ertesi gün Devran Ali kurşuna dizildi.⁸⁸

Ermenilerin saldırı ve gasp girişimleri sadece sıradan halka yönelik değil Osmanlı devlet görevlilerine karşı da yapılmaktaydı. 1919 Ocak ayı içinde Halep'ten Adana'ya gelen Midyat Müfreze Kumandanı Osman Basri Efendi'nin vagona bulunan bir yatağı, bir kilimi, iki adet halı ve diğer eşyaları, yanında bulunan askeri Salih'in elinden İngiliz Tercümanı Dikran ve beraberindeki iki Ermeni askeri tarafından gasp edildi.⁸⁹ Yıldırım Kıtaları Müfettişliğinden gelen bir tahkikata göre Yirmi Dördüncü Alaydan Kâmil Onbaşı, Pozantı'da İngiliz elbisesi giyen Ermeniler tarafından taarruza uğradı ve 6 mecidiye gümüş parası alındı. Zabıta dövmek, öldürmek, tabancalara, mahmuzlara varıncaya kadar Osmanlıları soymak her gün tekerrür eden sıradan olaylar haline gelmişti.⁹⁰

Fransız ordusuna gönüllü yazılmak üzere İngiliz askerlerinin korumasında Halep'ten İskenderun'a gelen dört yüz kadar Ermeni, Kilis bölük mıntkasından Afrin'e geçip geceyi geçirmek üzere burada kaldıkları sırada görevli olarak devriye gezen hücum takımı neferlerinden Kilisli Hacı Osman oğlu Ali ile Cuma oğlu

⁸⁸ BOA, HR. SYS., 2543/2.

⁸⁹ BOA, DH. ŞFR., 98/295.

⁹⁰ BOA, HR. SYS., 2555/1.

Salih'i, silahlarını aldıktan sonra tutukladılar. Gecenin bir vaktinde bu iki asker Afrin'e 5 dakika mesafedeki bir dereye götürüldü. Buralarda Osmanlı askeri dolaşamaz denilerek kulakları, burunları, parmakları kesilmek ve boğazlanıp süngülenmek suretiyle feci şekilde şehit edildi. Sabaha yakın Kefer ve Baytara karakolu basılmışsa da tetikte bekleyen askerler, zorlukla kendilerini savunarak çekilebildi. Türk askerlerin elinden silahlarının alınması ve devriye gezemez hale gelmeleri Türkler için kabul edilemez bir durumdu. Buna rağmen meydana gelen tüm olaylara seyirci kalındı.⁹¹

İngilizlerin bölgede Ermenileri silahlandırması Ermenilerle aşiretleri karşı karşıya getirdi. Ermenilerin ve işgalci kuvvetlerin karşısında devlet tarafında yer alan bölgedeki aşiretler vatan müdafaasına başladılar. 1919'da Barzan ve Zibar aşiretleri ile Nasturi ve Ermenilerden oluşan İngiliz kuvvetleri karşı karşıya geldi. Bu aşiretler arasında çıkan çatışmada dört yüze yakın kişi hayatını kaybetti.⁹²

Ermeni isyancılar Osmanlı Devleti'nin idarî ve askerî iş ve yetkilerine müdahale ettikleri gibi kazaî iş ve yetkilerine de müdahale etmekten geri kalmıyorlardı. Bir Ermeni'nin katledilmesinden dolayı tutuklu bulunan ihtiyat zabıtlığından terhis edilmiş Minas Minasyan ismindeki şahsın tahliyesi, Halep'teki İngiliz Kumandanı adına Binbaşı Mimyos tarafından talep edildi. Hatta tutuklunun derhal tahliyesi gerçekleşmediği takdirde Osmanlı Hükümetinin sorumlu sayılacağı tehdidinde bulunuldu. Kısaca İngilizler, yönetimi Fransızlara devrettikten sonra bölgeyi terk ettiler. Fransızların uzun süre gizlice Ermenilere silah dağıttılar. İngilizlerin daha önce el koyduğu veya denetimindeki silah ve cephanelerin birçoğu kayboldu. Bu silahlar kuvvetle muhtemel Ermenilerin eline geçti. Yine bu dönemde Musa Dağı'nda ve diğer bölgelerde İngiliz birliklerinin Ermeniler ve diğer azınlıklarla ilişki kurdukları görüldü. Ermeniler İngilizler tarafından silahlı isyana teşvik edildi. Batılı Devletler açısından sözde de olsa "Ermenilere hizmet, insanlığa hizmet" olarak algılanmaktaydı. Bu durum da yaşananlar açısından sürecin ilerleyişi açısından çok farklı sorun ve sonuçlara yol açtı. Belki bu gizliden gizliye yapılan hareketler olmasa Ermeni sevk ve iskânı çok daha farklı yerlere doğru evirilecekti ama İngilizler bunu istemediği gibi isyan da işlerine gelen bir durumdu.⁹³

⁹¹ BOA, HR. SYS., 2555/3.

⁹² BOA, DH. KMS., 50/17.

⁹³ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, s. 86.

Sonuç

Yüzyıllardır Osmanlı Devleti'nin himayesinde ve hoşgörüsü altında yaşayan ve sadık millet diye adlandırılan Ermeniler, Fransız İhtilali sonrası milliyetçilik hareketiyle diğer azınlıklara kıyasla geç de olsa Osmanlı Devleti'ne karşı ayrılıkçı akımlara kapıldılar. Büyük Devletlerin yalanlarına inanan ve bu devletler tarafından kışkırtılan Ermeniler, bağımsız bir devlet hayali kurmuş olsalar da savaş sonunda gerçeklerle yüzleştiler ve bu arzularına ulaşamadılar.

Milliyetçilik hareketinde geç kalan Ermenilere en büyük destek Amerika ve Avrupa devletlerinden geldi. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Amerika ve Avrupa devletlerince Osmanlı topraklarında kurulan misyonerlik faaliyetleri gösteren okullarda Ermenilere Milliyetçilik duyguları aşılandı. Bu okullarda ve bahsi geçen devletlerden gelen misyonerlerce Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtıldı. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrası Ermeniler Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne karşı ilk ciddi kazanım elde ettiler ve bu antlaşma sonrası Ermeni meselesi siyasi bir sorun haline geldi. Antlaşma gereği Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde reform yapmayı kabul etmek zorunda kaldı.

I. Dünya Savaşı öncesi Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan antlaşma gereğince Doğu Anadolu'da Ermenilerin yoğun yaşadığı vilayetlere Batılı vali atanması kararı İttihat Terakki yönetimi ve Ermenileri karşı karşıya getirdi. Bu antlaşmaya göre Ermeniler özerklik ve hatta bağımsızlığa giden yolda bu vilayetlerde yönetim ve yargıda büyük kazanımlar elde ettiler. Bu antlaşma Ermenilerin sevk ve iskânına giden yolda en önemli dönüm noktası oldu.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti pek çok cephede aynı anda savaşırken Ermeni çetelerinin Doğu Anadolu'da devlete isyan başlatması ve savunmasız kişileri öldürmesi Osmanlı Devleti'ni zor durumda bıraktı. Yaşlı, kadın ve çocuk ayırmaksızın binlerce kişi vahşice katledildi. İsyancılar ve katliamlar sonucunda ailelerini düşünen muvazzaf askerler arasında firar teşebbüsleri başladı. Ordunun dağılma sürecine girme ihtimaline karşı tedbirler alınması gündeme geldi. Bu amaçla Osmanlı Devleti Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkarttı. Kadın ve çocuklar dâhil bir milyona yakın Ermeni sevke zorlandı. Esasen işgal güçleri ile mücadelede zorlanan Osmanlı Devleti, Anadolu'da isyanın görüldüğü yerlerde yaşayan Ermenileri savaş alanı dışına sevk etmek zorunda kaldı. Alınan karar bir çeşit yer değiştirmeydi. Başka çaresi kalmayan devlet sevki ve iskânı tek çare görmüş ve buna mecbur kalmıştı. Bir başka deyişle tebaasının can ve mal güvenliğini

tehlikede görüyor, bekası için savunmaya geçiyor ve nefsi müdafaa için Ermenileri yüzyıllardır yaşadığı topraklardan göndermek zorunda kalıyordu.

Osmanlı Devleti, Ermenileri başka bölgelere sevk ve iskân etme kararı aldığı anda daha ilk başta geri dönüşü de bu sevk ve iskânın bir parçası olarak kabul etmişti. Bir başka deyişle Ermenilerin sevk, kalıcı olarak planlanmamış savaş süresince devletin bekasını ve vatandaşlarının güvenliğini sağlamak için geçici olarak düşünülmüştü. Bu sebeple savaşın sona ermesi ile birlikte Osmanlı Hükümeti sevk edilen Ermenilerin hızla geri dönmeleri için gücü nispetinde elinden geleni yaptı. Hükümet, Ermenilerin sevk ve iskân esnasında can ve mal güvenliklerinin sağlanması amacıyla her türlü tedbirin alınması için mülki amirlere gerekli talimatları verdi. Ermenilerin sevk sırasında sevk, barınma ve iâşe ihtiyaçları, savaş halinde olunmasına ve maddi yetersizliklere rağmen imkânlar ölçüsünde giderildi. Güvenliklerinin sağlanması için tüm tedbirler alındı. Buna karşın yollarda saldırılardan, hastalıklardan, hava koşullarından, açktan veya başka sebeplerden çok sayıda Ermeni hayatını kaybetti. İskân bölgesine ulaşan Ermenilerin küçük bir kısmı savaş sonrası geri döndü, diğerleri dünyanın değişik yerlerinde hayatlarına devam ettiler. Şunu da belirtmek gerekir ki Ermenilerin geri dönüşleri konusundaki Osmanlı Hükümetinin çabaları, İtilaf Devletlerinin baskılarından değil bizzat kendi isteğinden ileri geliyordu. Özetle söylemek gerekirse Osmanlı Hükümeti Ermenilerin yok edilmesini kesinlikle amaçlamamış, kendi güvenliği için geçici bir süre, Ermenileri güvenli bölgelere sevk etmek istemişti.

Bugün artık ülkemizde az sayıda Ermeni bulunmaktadır. Bunların bir kısmı İstanbul Kınalıada başta olmak üzere adalarda, bir kısmı da Bakırköy ilçesinde yaşar durumdadır. Hatay iline bağlı Samandağ ilçesinin Vakıflı beldesi ise tamamen Ermenilerin yaşamakta olduğu bir yerleşim birimidir. Bunun dışında farklı isim ve kimliklerle toplamda kaç Ermeni yaşadığı bilinmemektedir. Kimi Ermeniler mütareke sonrasında İslam dinini kabul etmiş ve Türk isimleri alarak bambaşka bir yaşam kurmuşlardır. İstanbul Kapalıçarşı'da kuyumculuk yapan çok sayıda Ermeni vatandaşı vardır.

Kaynakça

1. Arşiv Vesikaları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.).

Dâhiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS.).

Dâhiliye Komisyon-ı Mahsus.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Belgeleri (DH. EUM. AYŞ.).

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM.).

Dâhiliye Nezareti Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH. MB. HPS.).

Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısmı (DH. SYS.).

Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısm Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH. UMVM.).

Dâhiliye Şifre Kalem-i Evrakı, (DH. ŞFR.).

Hariciye Nezareti Siyasî Kısm Evrakı (HR. SYS.).

Hariciye Vekâleti Mütareke Evrakı (HR. MÜ.).

Zabtiye Nezareti Belgeleri (ZB).

2. Kitap, Makale, Süreli Yayınlar ve Bildiriler

Akçora, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1897-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.

Alemdar, 24 Nisan 1335.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Cilt 1 (1860-1908)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâp Tarihi 1614-1918 Genel Savaşı: Çanakkale Vuruşmaları ve Onların Tepki ve Sonuçları*, Cilt 2, Kısım 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Bektaş, Hamza, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Bursa, 2001.

Chakmakjian, Hagop A., *Armenian Christology and Evangelization of Islam*, Leiden, 1965.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

İlter, Erdal, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 6, 1995, s. 155-171.

Keser, Ulvi, "Doğu Lejyonu (Legion D'orient) ve Güney Bölgesindeki Ermeni Faaliyetleri (1918-1922)", *Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 25-27 Aralık 2013, Ankara, 2015, s. 83-125.

Kodaman, Bayram, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri," *Yeni Çığ Dergisi*, 1981, s. 3-8.

Kuyucuklu, Nazif, "Tuna Suyolu ve Tuna Komisyonu", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Temmuz 1994, s. 51-60.

Leon, Arpee, *A History of Armenian Christianity, From the Beginning to Our Own Time*, Princeton, New Jersey, 1946.

Memiş, Ekrem, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 1, 2005, s. 1-11.

- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Haz.: Ahmet Altıntaş- Mehmet Canatar- Oğuz Çakıl- Recep Karacakaya- Ali Kaya- Bülent Kulüp, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osm. Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.
- Serdar, Mehmet Tönehan, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van, 1996.
- Taran, Kemal, “Günümüzde Ülke Dışındaki Militan Şartlanmış Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddia ve İsteklerinin Gerçekçiliği ve Geçerliliği Var mıdır?”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri (08-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 179-200.
- Tosun, Ramazan, *Ermeni Meselesi ve Kayseri'deki Ermeni Olayları*, Tamga Yayıncılık, Ankara 2000.
- Tasvir-i Efkâr*, 1 Kanun-u Evvel 1334; 28 Şubat 1335.
- Vakit*, 3 Kânunuevvel 1917.